Sven Rosborn

Systerkyrkorna och Steinhuset på Granavollen

Studier i äldre norsk stenbyggnadskonst

År 2014 utkom denna bok i norsk utgåva under titeln: ”Søsterkirkene og Steinhuset på Granavollen. Studier i eldre norsk steinbyggerkunst.”

Svensk utgåva som pdf: Malmö 2021

Systerkyrkorna och Steinhuset på Granavollen

Studier i äldre norsk stenbyggnadskonst

Steinhuset i Gran

Var det kirken da som bygde
dette hus på pilegrims vei?
Ja, vi kan jo bare spørre –
ingen kan vel svare nei –
Vi kan bare åpne døren,
få vår fantasi i sving –
og de gamble, tunge murer
kan fortellem mange ting.

Kari Framstad 1966

Innehåll:

Inledning 7
Före stenkyrkorna 20
Byggnadsperiod 1 28
Byggnadsperiod 2 37
Byggnadsperiod 3 55
Byggnadsperiod 4 63
Kyrkogårdstornet 69
Steinhuset 75
Utblickar från det medeltida Granavollen. 99
Utvecklingen på Granavollen 99
Det äldsta norska stenbyggeriet 105
Om cistercienserna och Granavollen 119
Granavollens medeltida stenbrott 142

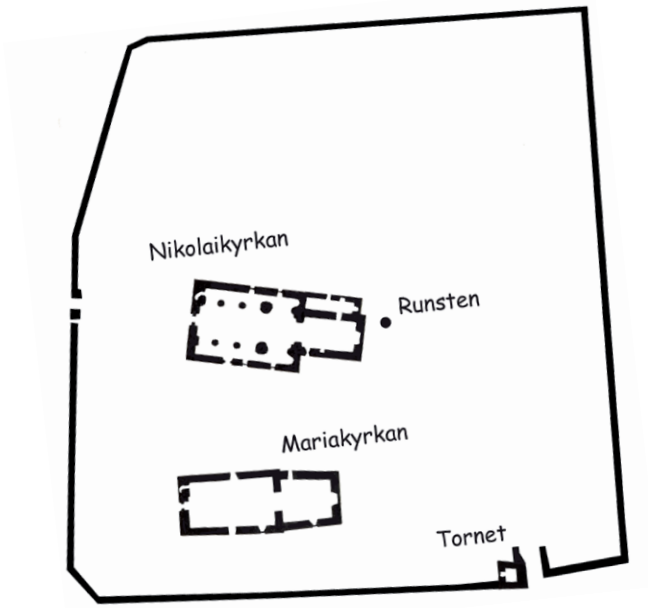
Nikolaikyrkan
Runsten
Mariakyrkan
Tornet

B
A
C

Inledning

Uppe i det vackra Hadeland, sex mil norr om Oslo ligger Gran. I dag domineras bygden av det stora samhället i dalbottnen men under medeltiden låg det mäktiga bebyggelsecentrat uppe på Granavollen på bergshöjden väster om dalen. Denna långa höjdsträckning, löpande i norr – söder, uppvisar nämligen flera betydande minnesmärken från den äldre medeltiden. I söder finns Lunner stenkyrka med sina märkliga stenreliefer, på Granavollen ligger de båda Systerkyrkorna och på kyrkogården står det gamla stentornet. Inte långt därifrån reser det sägenomspunna Steinhuset sina medeltida murar och några kilometer längre norrut avtecknar sig Tingelstads medeltida stenkyrka som ett riktmärke mot horisonten. Som en sammanbindande länk mellan Lunner, Granavollen och Tingelstad löper i dag, på samma plats som under medeltiden, en smal grusväg. Antagligen är vägen mycket äldre än så. Vid Tingelstad kyrka finns nämligen den ståtliga Halvdanshaugen, enligt tradition begravningsplats för en del av Halvdan svartes kropp, fadern till Harald hårfagre som regerade i slutet av 800-talet – början av 900-talet.

Att Hadeland varit en rik bygd redan under tidig medeltid vittnar således inte minst den här befintliga stenkyrkoarkitekturen om. Självklart dras blickarna speciellt till de märkliga tvillingkyrkorna uppe på Granavollen. Deras märkliga placering så tätt intill varandra har givetvis skapat förklaringar i form av legender. Sägnen berättar således varför dessa kyrkor ligger med endast tjugo meters avstånd från varandra. Redan i Peder Claussøns Norgebeskrivning från året 1599 är den berättelse medtagen som gett kyrkorna sitt namn, ”Systerkyrkorna”. I den s.k. ”Kallsboken” för Gran från år 1732 återges legenden enligt följande:

”Efter Traditionen siges at de 2de Grans Hoved Kircher ere opbyggede af 2de Søstere, og det saaledes at den Søndre Kirche først er opbygt af den ældste Søster, hvorpaa den yngste har bygget den Nordre større og bedre indrettet og Kostbarare hvorimod den ældste igjen skal have ladet opbygge et paa Præstegaarden bestaaende Steen Huuss. Andre beretter at det skulle have været 3de Søstre, af hvilcke den eene har været fattig og derfor ladet opbygge formeldte Steenhuus som et Capell”. [1]

Det var året 1972 som författaren på uppmaning av Erik Cinthio, professor i medeltidsarkeologi i Lund, fick uppdraget att genomföra

Motstående sida:
Överst plan över Systerkyrkorna och det medeltida hörntornet samt geografisk placering.
Nederst flygfoto över det aktuella området på Granavollen:
A = Systerkyrkorna
B = Steinhuset
C = Stenbrottet

De båda Systerkyrkorna från öster; Nicolaikyrkan till höger och Mariakyrkan till vänster.

en byggnadsarkeologisk undersökning av det medeltida Steinhuset på Gran. Den norske riksantikvaren Roar Hauglid hade bett Cinthio om hjälp. Det kan kanske tyckas att det var en märklig förfrågan. Nog kunde väl Norge själv sända någon arkeolog? Vid den tidpunkten fanns det emellertid endast ett forskarseminarium i medeltidsarkeologi i Norden, det i Lund, som hade byggnadsarkeologi i sitt ämnesområde. Erik Cinthio var så att säga först på plan. Tidigare hade äldre byggnader i huvudsak studerats utifrån ett konsthistoriskt perspektiv. Nu lade man mera vikt vid byggnadsarkeologisk undersökningsmetodik. Principen är att man i teorin bryter ner byggnaden i sina minsta beståndsdelar, analyserar dessa stenar, murbruk etc. och sedan successivt bygger upp huset igen med en mängd frågeställningar som förhoppningsvis blir besvarade under arbetets gång. Det viktiga arbetsmomentet för att genomföra detta är detaljuppmätning av alla byggnadsdelar med tillhörande beskrivningar och analyser. Utifrån dessa skapas sedan en helhetsbild av byggnaden såväl som de förändringar som byggnaden genomgått under sin existens.

Författaren hade innan han blev kallad till Norge lett flera byggnadsarkeologiska undersökningar i Malmö, bl.a. ett borgmästarehus från 1530-talet och ett korsvirkeshus från 1590-talet. När Cinthio

ringde var arbetet igång med restaureringen av ett av Nordens äldsta gilleshus, det danska kompaniets hus från 1530-talet i Malmö. Dessa byggnader var uppförda i tegel och korsvirke varför stenbyggnader som de på Granavollen var en mycket inspirerande forskningsuppgift.

Det var i sanning inte mycket information om Steinhuset som jag hade att tillgå innan min ankomst till Gran. Erik Cinthio hade hänvisat till en artikel av arkitekt H. Sinding-Larsen från år 1904, publicerad i ”Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring”. En enkel skiss, ett antal planritningar och en lite längre text var allt. Sinding-Larsens berättelse gjorde stort intryck på mig. En vintrig dag i mars 1903 hade han kommit till Steinhuset och funnit detta i ett miserabelt skick. Ja, inte bara själva Steinhuset utan hela den omgivande miljön fann han erbarmlig:

”Indtil for 3 Aar siden stod ligeledes den forrige Præstegaard, der skal have været en af de vakreste og mest maleriske Præstegaarde i Landet; en gammel, svær Laftebygning med 7

Antikvarie Bernt Lange med dotter och antikvarie Håkon Christie från Riksantikvaren utanför Steinhuset sommaren 1972.

Indgange og helt overgroet med Buske og Trær. Med denne Bygning, der var bygget i Vinkel, var Steinhuset forbundet ved en ganske kort Bro saaledes, at det dannede Anlæggets østre Tværfløi. I disse Omgivelser har Stenhuset passet ind som en endnu ærværdigere Fortidslevning. ... Istedetfor den ærværdige Præstegaard er opført en moderne firkantet Kasse i "Schweizerstil", der virker ødelæggende i de gamle Omgivelser."

Sinding-Larsens fortsätter i än mer frustrerande stil sin ögonvittnesberättelse:

"Den ærværdige Bygnings Forfatning er i høi Grad misserabel. Siden 1866, da Bygningens Tag undergik en liden Reparation af kun foreløbigt Værd, er der intet foretaget for at holde den i Hævd. Taktækket har været saa slet, at Vinden, som her oppe paa Gransvolden tager med voldsom Magt, har flekket af hele Partier, saa der mellem Spærrene er aabne Huller. Ved mit Nærvær i Marts laa Murkronen delvis fuld af Is og Sne. Og naar det erindres, at Væggene er kistemurede, er Virkningen forstaaelig.

Det er beklageligt, at et saa værdifuldt og betydningsfuldt Mindesmærke skal ligge saa vanvyrdet. Det er et af de mange

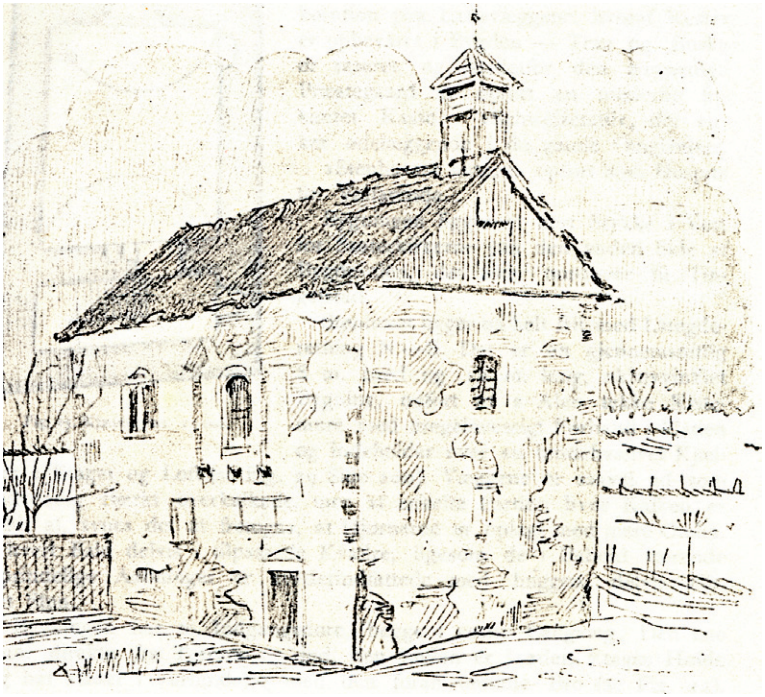

H. Sinding-Larsens teckning av Steinhuset i mars 1903.

Den gamla prästgården i Gran. Steinhuset skymtar till höger.

Tegn paa, at vi endnu har langt igjen til fuld Forstaaelse af, hvad vi skylder vore Minder." [2]

Resultatet av Sinding-Larsens högljudda protest lät inte vänta på sig. En restaurering av Steinhuset igångsattes. Fynd på loftet av gammalt, sekundäranvänt takstolstimmer visade hur taket sett ut i ett tidigare skede. I stället för det tämligen platta taket fick nu Steinhuset en värdig, hög takresning. Samtidigt tillkom ett litet trapphus i trä utanför den västra långsidan.

I juni 1972 steg jag tillsammans med min assistent, sedermera min hustru, Christina Ollermark, av tåget i Jaren och möttes här av Stiftelsen Steinhuset på Grans ordförande Jens M. Alm. Mötet var nog inte vad denne man tänkt sig. I stället för en värdig, antikvariskt skolad man i tämligen hög och vis ålder, utvald av en riksantikvarie och en professor, mötte han en 23-årig arkeolog.

"Du är väldigt ung?", var en av de första kommentarerna.

Det var regnigt, kallt och dimmigt denna första gång då jag genom bilrutan såg de tunga stenmurarna till de båda Systerkyrkorna torna upp sig.

"Varför ligger kyrkorna så nära varandra?" minns jag än idag att min första kommentar var.

"Ja, säg det", var det enda svar jag då fick av Jens.

Nu ska det genast sägas att Jens M. Alm snabbt verkade ha glömt sin dröm om att få en äldre antikvarie till platsen. Redan den andra arbetsdagen började nämligen Steinhusets murar avslöja spännande saker som t.ex. att det anslutit en stenmur till huset åt både söder och väster. Varje dag var Jens på plats och hans karakteristiska och ofta använda utrop: "Sier du det!" ringer fortfarande efter flera årtionden i mina öron.

Samtal under restaureringen år 1972: Christina Ollermark, Bernt Lange, Jens Alm och den blivande riksantikvaren Tschudi Madsen.

Den byggnadsarkeologiska undersökningen av Steinhusets yttermurar genomfördes under den sommaren. Redan innan vi anlänt hade det rests träställningar runt hela byggnaden; all putsen var bortknackad och yttermurarna låg delvis frilagda. Under ett antal veckor denna sommar skulle ny kunskap om det gamla huset kunna lyftas fram. Alla murar ritades upp i detalj i skala 1:20. För varje stenblock registrerades vilken typ av stenmaterial det var men också äldre kalkavlagringar noterades och också vilka olika sorters kalkbruk som använts. Snart avslöjades att huset hade brunnit. Bevarade rester efter ett profilerat träfönster angav den främre tidpunkten för denna brand till slutet av 1500-talet. Kanske hade huset bränts av svenskarna under sjuårskriget åren 1563-1570?

Vid renoveringen år 1904 hade ett nytt träbjälklag lagts in mellan bottenvåning och ovanvåning. De efter branden svårt sargade och delvis sköra yttermurarna hade också bättrats på med cement. De flesta av dessa cementlagningar kunde året 1972 tas bort men stora delar av den södra gaveln täcktes av stora, gjutna betonglagningar. Sinding-Larsen beskrev själv just denna södra gavelmur som mycket illa sargad av branden. Betonggjutningen fick därför sitta kvar men dess släta yta gjordes lite mera skrovlig för att bättre passa in i den övriga väggstrukturen.

Nära juletid 1972 blev det en väldig uppståndelse när man vid en mindre grävning i Steinhusets källare av en slump i den norra gavelmuren upptäckt ett hål i muren under golvnivå. Den gamla legenden som är knuten till platsen att det skulle ha funnits en hemlig gång mellan Steinhuset och Systerkyrkorna hade nu fått nytt liv. Arbetet stoppades och författaren uppkallades för att under två veckor tillsammans med murmästaren Ivar Paulsrud genomföra en utgrävning av källargolvet. Det visade sig att hålet var en välvd gång genom gavelmuren för dränering av källaren. Utgrävningen kunde också klargöra att det ursprungliga golvet varit ett trägolv.

Den följande sommaren 1973 var det dags att undersöka Steinhusets inre murar. Innan författaren kom till platsen hade tyvärr all

Steinhuset sett från sydost vid restaureringen sommaren 1973.

puts i ovanvåningen knackats ner. Detta gjorde dock inte så mycket när det gällde att klargöra husets äldsta historia eftersom äldre väggmålningar med stor sannolikhet hade gått förlorade redan vid den stora branden. Denna sommar undersöktes och uppmättes Steinhusets alla inre murliv. Allt fler detaljer framkom som kunde fogas till den nya bild av Steinhusets utseende under medeltiden som sakta växte fram. Att byggnaden t.ex. hade haft två kryssvalv i ovanvåningen förändrade radikalt dess interiöra utseende. Det företogs också utgrävningar i och runt själva huset. I bottenvåningen lades ett mindre schakt över källarvalvets golvlager och utanför huset vid norra gaveln återfanns denna sommar också en medeltida avlopps-

Författaren i samtal med riksantikvar Roar Hauglid om det medeltida murverket i Mariakyrkan sommaren 1972.

Utgrävningen utanför Steinhuset sydöstra hörn. Till vänster ses de utskjutande stenarna till den numera försvunna mur åt söder som utgått från hörnet.

ränna, djupt nedhuggen i fjället. Fynd av mynt från Erik av Pommerns tid i början av 1400-talet gav en främre datering av denna ränna.

Redan från första dagen sommaren 1972 visade dagspressen ett stort intresse för det antikvariska arbetet. Givetvis berodde detta på att Jens M. Alm själv var journalist men även andra tidningar täckte arbetet med artiklar. Den från de första dagarna något avvaktande inställningen till oss två svenskar byttes snabbt till idel välvilja, inte minst sedan vi i en artikel klargjort att vi i första hand var skåningar, inte svenskar. Från byggnadsställningen högt över marken hade vi den bästa vy över ett mångtusenårigt kulturlandskap. Snabbt lärde vi oss att älska Hadeland, dess vackra natur, storslagna kultur och inte minst dess innevånare.

Undersökningen av Steinhusets murar gav för första gången en möjlighet till en s.k. relativ datering av huset. I väggarna påträffades nämligen många återanvända stenblock, fint tillhuggna i kvaderform, vilka en gång suttit i någon av de båda Systerkyrkorna, belägna trehundra meter från Steinhuset. Flera av dessa kvaderstenar har en svagt rundad form, dvs. de har suttit i halvrunda s.k. absider vilka en gång avslutade de båda kyrkorna åt öster. Steinhuset hade alltså bevisligen byggts vid en tidpunkt när kyrkorna på Granavol-

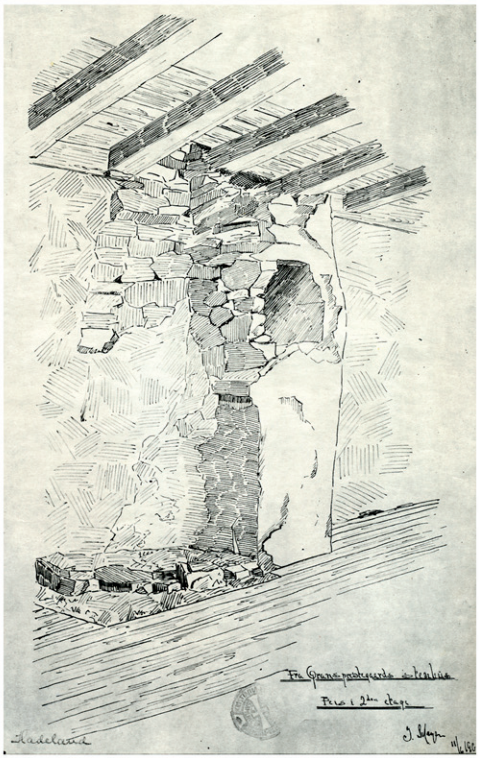

Arkitekt Meyers teckning av övervåningens spis och toalett år 1901.

len samtidigt förändrats och fått deras nuvarande raka kor i öster istället för de ursprungliga, halvrunda absiderna. För att få till stånd en närmare datering av Steinhuset var det därför nödvändigt att försöka klargöra de båda kyrkornas byggnadskronologi. Bara det faktum att stenar från kyrkorna återfinns i Steinhuset visar också att byggherren bakom uppförandet av huset haft en nära kontakt med kyrkan. Funktionen har rimligtvis kunnat kopplas samman med något som haft med det medeltida prästerskapet på Gran att göra. Än i dag ligger en modern prästgård på tunet till Steinhuset. Vid undersökningarna på 1970-talet existerade fortfarande den prästgård som Sinding-Larsen så föraktfullt kallat för ”en moderne firkantet Kasse i Schweizerstil”. Denna prästgård brann dock ner i slutet av 1970-talet och en ny uppfördes på samma plats.

När byggdes då Steinhuset? Byggnadsarkeologi handlar om att vara detektiv i historien. Det är de små detaljerna, avläsbara i murarna, som blir de pusselbitar vilka till slut ger oss en möjlighet att återskapa den forna helhetsbilden. Redan år 1972 startade förfat-

taren därför en detaljundersökning av Systerkyrkornas murar. Det visade sig snabbt att detta arbete inte var helt lätt. Det är nämligen en invecklade byggnadshistoria som dessa två märkliga stenkyrkor uppe på Granavollen uppvisar. Ändå lyckades det att bygga upp en byggnadskronologi för dessa kyrkor. Denna låg klar redan året 1984 men det saknades vissa väsentliga delar, bl.a. en koppling till ett absolut dateringsunderlag. Var kunde man få fram exakta årtal att knyta till den relativa kronologikedja som uppställts? Genom de dendrokronologiska resultat som nu finns från träet i takstolarna i den närliggande Tingelstads kyrka samt återanvända murblock från Systerkyrkorna i denna kyrkas äldsta del har det emellertid nu varit

Steinhuset sett från nordväst under restaureringen sommaren 1972.

Den gamla prästgården och Steinhuset på en avbildning från 1800-talet.

möjligt att få en säker datering av både Steinhuset såväl som vissa faser i Systerkyrkornas byggnadshistoria. Allt detta kommer att redovisas i denna bok.

De två kyrkorna uppe på Granavollen ligger på endast ca tjugo meters avstånd från varandra. Nicolaikyrkan i norr är en basilika med mittskepp och sidoskepp medan Mariakyrkan i söder är en enskeppig kyrka. Till skillnad från Nicolaikyrkan saknar Mariakyrkan valv. Båda kyrkorna har genomgått stora förändringar redan under medeltiden. Främst framgår detta i dag genom de ombyggnader som gjorts i kyrkornas östra delar. Ursprungligen har nämligen båda avslutats med en halvrund s.k. absidbyggnad åt öster. Mariakyrkan har dessutom i sitt äldsta skede haft ett kraftigt s.k. centraltorn.

I den spännande medeltidsmiljön uppe på Granavollen ingår också i dag ett fristående stentorn. Detta står på kyrkogårdens sydöstra hörn och används numera som klocktorn. Denna funktion har det troligtvis inte haft under medeltiden. En dörröppning i andra våningen visar tydligt att tornet tjänstgjort som ett trapptorn. Rester efter murar som utgått från tornets två hörn visar dessutom att det varit ett hörntorn i en numera helt försvunnen medeltida stenmiljö med höga stenmurar som omgett Mariakyrkan.

När undersökningen av Steinhuset startade år 1972 hade inga tidigare norska forskare mera ingående detaljstuderat murverken i de två Systerkyrkorna. Försök att i mycket stora drag klargöra det inbördes samspelet mellan Nicolai- och Mariakyrkan gjordes visserligen år 1909 av Harry Fett [3] och år 1925 av Johan Meyer. [4] Nicolaikyrkan har i den äldre litteraturen även behandlats av Anders Bugge år 1932. [5] I samband med kyrkans restaurering på 1950-talet finns ett antal artiklar, varav merparten kommer från dagspressen. [6] Mariakyrkan har behandlats i än mindre omfattning. Anders Bugge beskrev kyrkan år 1932. [7] Övrig litteratur om kyrkorna är i huvudsak baserad på ovan nämnda författares tryckta alster.

När författaren undersökte Systerkyrkorna kunde av förklarliga skäl endast de äldre murverk som inte täcktes av cement eller puts

studeras, det vill säga i huvudsak de yttre murliven. Undersökningarna kompletterades med en genomgång av äldre dokument i Riksantikvarens arkiv i Oslo. Trots denna begränsning i undersökningsmaterialet har en hel del fundamentala iakttagelser kunnat göras på plats vilka kastar ett delvis helt nytt ljus över de båda kyrkornas äldre byggnadshistoria.

I denna bok redovisas de analyser som jag gjorde redan på 1970-talet och som sedan dess funnits tillgängliga i Riksantikvarens arkiv i Oslo. I analyserna har också infogats senare framkommet material Här kan nämnas Öystein Ekrolls undersökningar i Mariakyrkan år 1990 [8] och Ragnar Torbergsens bok om Granavollens historia år 2011 [9] samt, inte minst, återfunna handlingar om cisterciensernas kloster under 1100-talet vilka kommer att närmare redogöras för längre fram i boken.

Med denna skrift vill jag sprida en sammanhängande kunskap om den spännande medeltidshistoria som finns gömd uppe på Hadeland i allmänhet och på Granavollen i synnerhet.

Systerkyrkorna med kyrkobesökare på Granavollen. Äldre foto på Granavollens gästgiveri.

Före stenkyrkorna

Redan före den tidiga medeltiden måste Gran ha varit en ort av stor betydelse för Hadeland. Platsen uppe på den markanta bergsryggen strax öster om Randsfjorden var väl ägnad som mötesplats för den omgivande bygdens befolkning. Folket i dessa trakter var givetvis jordbrukare. [10] Försök har tidigt gjorts att med utgångspunkt från gårdsnamn rekonstruera områdets bebyggelseutveckling under den yngre järnåldern. [11] Enligt ett sådant beräkningssätt skulle det samlade antalet gårdsbruk, vilka under vikingatidens slutskede tillhörde Gran, ha uppgått till närmare 90 stycken. Detta skulle betyda att gårdarna enbart under vikingatiden kanske ökat med upp mot det dubbla antalet jämfört med tidigare period. Även om man måste vara ytterst restriktiv vid användning av gårdsnamn som dateringsunderlag, verkar tendensen dock tydlig. Ortens ökande betydelse under medeltiden började redan under slutet av förhistorisk tid.

Vid mitten av 900-talet och tiden strax därefter nåddes Norge av de första allvarliga försöken på att få en kristen etablering i landet. Håkon Adelstensfostre, son till Harald hårfagre, regerade vid denna tid med kristna ideal för ögonen.

Det är med det rika skrivna materialet från främst Island som vi har kunskap om händelserna i Norden före det att kristendomen på allvar etablerat sig här. Snorre Sturlasson är den store författaren men problemet är att han levde långt efter det att många av hans nedskrivna händelser ägt rum. Han växte emellertid upp på gården Udden på Island vars ägare Jon Loftson hade ett stort bibliotek av handskrifter. Fanns bland dessa även äldre handskrifter som Snorre hämtat uppgifter ifrån? Vi vet inte men kan heller inte utesluta att så varit fallet. Oavsett vad man anser i denna fråga måste man ha detta källkritiska problem i åtanke. Nedan återges, givetvis med detta förbehåll för problemet vilket läsaren måste ha klart för sig, vad Snorre berättar om händelserna i Norge under den första kristna tiden. Han skriver:

”Kung Håkon var vid sin ankomst till Norge god kristen. Men då allt landet där var hedniskt, blotskapen mycken och många stormän fanns och han tyckte sig behöva mycken hjälp och allmogens vänskap, beslöt han att hålla sin kristendom hemlig, men höll dock söndagar och fredagar fasta och firandet av de största högtiderna.” [12]

Efter det att Harald Blåtand av Danmark blev kristen vid mitten av 960-talet utökade han sitt välde även till Norge, vilket det berättas om i isländska handskrifter men också på den stora Jellingstenen med sin runtext:

”Harald konung lät göra dessa kummel efter Gorm, fader sin, och efter Tyra, moder sin. Den Harald som vann Danmark alla och Norge och gjorde danerna kristna”.

Av de isländska källorna kan man ana sig till att Harald med Norge nog menat Vikenområdet, dvs. området kring våra dagars Oslofjord. Kungen hade en förtrogen i Håkon jarl i Norge. Under danernas kamp mot den tyske kejsaren år 975 hjälpte Håkon kung Harald men danerkungen ska samtidigt ha påtvingade honom kristendomen:

”Håkon jarl döptes då och alla de män, som följde honom, varefter kungen gav honom präster och lärde män jämte tillsägelse att han skulle låta döpa allt folk i Norge. Därpå skiljdes de; jarlen for ut till havs och väntade på vind. Då väder kom och tycktes honom kunna föra ut till havs, satte han alla de lärde männen i land och seglade ut på havet.” [13]

Harald Blåtand anlade runda tvångsborgar, s.k. ”trelleborgar”, runt omkring i sitt nyvunna rike. Direkt utanför dessa borgars vallar uppfördes kyrkor till troligtvis helgonet S:t Clemens ära. Intressant att notera i detta sammanhang är att i det senvikingatida Oslo har det funnits en Clemenskyrka vid ett område som på 1200-talet kallades för ”trelleberget”. I området har man också hittat rester efter en rundformad befästning. Utgrävningar av gravar vid denna kyrka visar att den anlagts i slutet av 900-talet vilket alltså kan stämma med Harald Blåtands tid. [14]

Snorre berättar också att Harald Blåtand sände två jarlar, Urgutryt och Brimilskär, till Norge med stort följe för att de skulle förkunna kristendomen i landet:

”Detta lyckades i Viken (Osloområdet), som låg under Haralds rike, och döptes där mycket av landsfolket. Men efter Haralds död (ca 986) ... vände de män i Norge, som tagit vid kristendomen, åter till bloten så som förr och som man gjorde norr i landet.” [15]

Under Olav Trygvassons regeringstid (ca 995-1000) verkar kristendomen ha fått ordentligt fäste i vissa delar av Norge. Enligt Snorre kristnades under denna tid både Vikenområdet, Ringerike och Trondheimsområdet. Det rika området i Gran har givetvis också nåtts av dessa tidigt kristna missionssträvanden. Eftersom det

Vid Jelling kyrka i Jylland står denna runsten, rest av Harald Blåtand på 960-talet där han påstår sig ha erövrat Norge samt gjort danerna kristna.

framgår av Snorres uppgift att Ringerike kristnades tidigt är det ju inte alltför osannolikt att tänka sig att missionärerna efter etablering vid kusten i första hand inriktat sig på inlandets mera tättbefolkade områden. Först efter kristendomens seger på dessa viktigare platser kunde större sammanhängande områden innefattas i kristningsarbetet. Under hela missionstiden har kungamakten utgjort kyrkans stöttepelare. [16] När Olof Haraldsson året 1015 kom till Norge, härskade uppe i Opplanden ett flertal småkungar. Vid ett möte på Hadeland enades dessa kungar att stödja Olof och gav honom kungsnamn över hela Norge. Kung Olof lät nu sprida kristendomen i Norge:

”På vart ting lät han uppläsa kristen lag och därmed sammanhängande bud och avtog då genast många ovanor och he-

dendom ... I havsbygderna var folket vitt och brett döpt fastän kristen lag var okänd för de flesta, men i uppdalar och fjällbygder var det vida fullt hedniskt."

Det hände sig nu att kung Olof från Viken for norrut in i landet (ca år 1018):

"Han rannsakade om folkets kristna förhållanden och där det syntes honom bristfälligt, lärde han dem rätta seder och när han fann några, som inte ville låta av med hedendomen, straffade han så hårt, att några drev han bort ur landet, somliga lät han stympa till händer och fötter eller stack ut deras ögon, somliga lät han hänga eller hugga – ingen lät han vara onäpst som inte ville tjäna Gud."

Småkungarna i Opplanden möttes då hos kung Rörek i Hedmark för att dryfta situationen. Hit kom också kungen över Hadeland. Kungarna blev emellertid förrådda och kung Olof kunde infånga dem allesammans i Ringsaker. Han lemlästade några och vann sig de riken som kungarna härskade över. [17] Den kristna läran växte sig snabbt stark i området.

Det är genom runstenarnas texter som vi har kunskap om den första kristna tiden uppe på Gran. [18] På Granavollen är totalt fyra runstenar kända, men av dessa existerar i dag endast tre stycken. Två av stenarna tilldrar sig speciell uppmärksamhet då de kan ha direkt samröre med den äldsta kristna tiden i området.

En runsten står öster om Nicolaikyrkans kor. Stenen omnämns redan år 1627. Materialet är röd Ringerikesandsten. Höjden över markytan uppgår i dag till 1,5 meter. Runinskriften är anbragd mellan ramlinjer och den följer stenens kanter:

× cRnir ¤ aunar ¤ rRkiu ¤ ricþtu [¤] ...(f)tir ¤ aufa ¤ bruþur ¤ cin ¤ hialbi ¤ kuþ × col × aufa

Översättningen lyder:

"Aun R....s sönner reiste (stenen) efter 'Aufi' sin bror. Gud hjelpe 'Aufis' sjel."

En datering av stenen är möjlig att göra efter en analys av skrivsättet. [19] Härigenom har dess tillkomsttid kunnat sättas till 1000-talets mitt. Då det alltid är vanskligt att datera runstenar exakt samtidigt som det ibland finns en tendens hos tidigare forskare att sätta tillkomsttiden en aning sent menar författaren att runinskriften kanske kan vara något tidigare. Av ordalydelsen framgår det i alla fall att kristendomen vid denna tidpunkt existerade i Gran.

En annan runsten styrker existensen av en kristen församling i Gran kanske redan före mitten av 1000-talet. Stenen påträffades vid

Stikklastads kyrka, platsen där kung Olof Haraldsson led martyrdöden år 1030.

en reparation av Nicolaikyrkan år 1885. Den är skadad och består i dag av tre delar. [20] Längden uppgår till 1,32 meter medan tjockleken endast är 7 centimeter. Längs med den ena kanten löper en runrad, medan det på stenens övriga yta finns konturtecknade figurer och ornament. Texten lyder:

(u)nuaur : ris(t)i : stin : þina : a(f)tir : anut : isa---- : ha---- sun : --ra :

vilket i översättning blir:

”Gunnvor reiste denne sten efter Anund.”

Även denna sten är av röd Ringerikesandsten. I texten finns inte något kristet inslag men stenformen pekar på en tidigkristen tid. Stenen, en häll, har nämligen tolkats som ett fragment efter en tidigkristen gravkista. Inför denna funktion har stenen fått sin figur- och ornamentutsmyckning. Stilistiskt sett har detta skett under 1000 talets tidigare hälft. Under slutet av samma århundrade har stenen återanvänts som en upprest minnessten, dvs. som en bautasten, varvid runinskriften tillkommit. [21] Med tanke på den minimala tjockleken är det närliggande att tro att stenen verkligen en gång ingått i en stenkista, vilken i så fall skulle datera sig till den kristna missionstiden i området. Det kan dock inte helt uteslutas möjligheten att funktionen redan från början varit bautastenens. Om så är fallet bortfaller givetvis möjligheterna att sätta likhetstecken mellan stenen och kristendomen.

I närheten av Granavollen finns emellertid ytterligare en runsten som måste omtalas i samband med den äldsta missionstiden på Granavollen. Liksom runstenarna ovan kan denna sten hänföras till tidigkristen tid. Stenen går under benämningen ”Dynnastenen” och

Runstenen på Granavollens kyrkogård. I bakgrunden Nicolaikyrkans kor och sakristia.

den dateras till perioden 1025-1050. Förutom en runinskrift finns på denna 2,82 meter höga sten i röd Ringerikesandsten även figur- och ornamentristningar. Texten lyder:

× kunuur × kirþi × bru × þririks tutir × iftir osriþi × tutur × sina × su uas mar hanarst × o haþalanti

som i översättning blir:

”Gunnvor gjorde bro, Trydriks datter, efter Astrid, sin datter. Hon var hendigste mö på Hadeland.”

Texten omtalar sålunda bl.a. att Gunnvor lät bygga en bro, ett påstående som definitivt ska tolkas mot en kristen bakgrund. Att un-

derlätta vägfarandes strapatser ansågs nämligen vara en sådan betydande kristlig välgärning, att den kunde hjälpa den döde genom skärselden. Bilderna på stenen berättar också sitt tydliga kristna språk. Här ses Kristus, julstjärnan, de tre vise männen till häst, stallet och jungfru Maria.

Det finns således belägg för att kristendomen redan under 1000 talets tidigare hälft har varit etablerad uppe på Hadeland. Naturligt är att finna missionstidens kyrka på samma plats som den som senare under medeltiden kommer att framstå som en kyrklig centralpunkt i området, nämligen uppe på Granavollen.

Den första kyrkbyggnaden måste ha varit en träkyrka. Denna har sedan följts av en stenkyrka. Tidigare menade man att stenkyrkobyggandet i Skandinavien kommit igång runt 1100 – en uppfattning som på senare tid kraftigt har fått revideras. S:t Clemenskyrkan i Roskilde är t.ex. en stenkyrka med rötter från ca 1030. [22] Dalby kyrka nära Lund i Skåne anses vara bygd på 1060-talet men har haft en föregångare i sten. [23]Ungefär samma datering finns för grunden till den stenkyrka som år 2006 påträffades i Varnhem i Västergötland. I detta svenska landskap finns dessutom ytterligare två stenkyrkor som genom dendrodateringar för ner dem i 1000-talet, Gökhems kyrka från år 1077 och Göteve kyrka från år 1093. Det finns därför ingen som helst anledning att inte anta att också Norge redan vid mitten av 1000-talet kunnat uppvisa flera stenkyrkor. Detta framstår som självklart även utifrån vad skrivna källor från 1000-talet indirekt berättar om. Adam av Bremen skrev nämligen ca 1070 att mängder med pilgrimer varje år gjorde besök vid den helige Olofs grav i Nidaros. Kungen, som stupade år 1030, blev således snabbt ett populärt vallfartshelgon och en av de viktiga pilgrimsvägarna norrut har gått fram över Hadeland och Granavollen.

Var exakt den tidiga träkyrkan har stått uppe på Granavollen har inte kunnat klarläggas. Vid utgrävningar i Nicolaikyrkan år 1956 påträffades visserligen ett antal igenfyllda stolphål. [24] På grund av störningar i form av nedgrävningar för yngre gravar kunde emellertid inte dessa stolphål kopplas samman till en tydlig och enhetlig

plan över en eventuell träkyrka. Förekomsten av stolphål behöver inte nödvändigtvis indikera platsen för en äldre träkyrka. Sådana hål kan vara rester efter byggnadsställningar till den nuvarande kyrkobyggnaden. Författaren håller det dock inte för otroligt att just platsen för den äldsta träkyrkan har varit där Nicolaikyrkan nu står. Denna kyrka är ju den gamla sockenkyrkan, en tradition som kanske kan gå ända tillbaka till det äldsta missionsskedet.

Problemet var den äldsta träkyrkan legat är intimt förknippat med hela den senare byggnadsproblematiken uppe på Granavollen. En av de stora frågorna är ju varför det finns två kyrkor så nära varandra och när detta fenomen uppstått? Har träkyrkan stått på den nuvarande Nicolaikyrkans plats, betyder detta att tanken på två kyrkor bredvid varandra funnits redan under den tid som författaren nedan kallar för byggnadsperiod 1, d.v.s. under en tidpunkt vid vilken man började uppföra en stenkyrka på den nuvarande Mariakyrkans plats. Har träkyrkan å andra sidan stått på platsen för Mariakyrkan, måste planerna på tvillingkyrkor ha tillkommit först i samband med anläggandet av Nicolaikyrkan under byggnadsperiod 2. Fortfarande är stora delar av golvet i Mariakyrkans långhus inte utgrävt. Vid framtida undersökningar finns därför ännu kvar en möjlighet att denna nog så intressanta fråga kanske kan bli besvarad.

Motstående sida:
En avgjutning av Dynnastenen står i dag på Hadelands Folkemuseum.

Byggnadsperiod 1

Allmän beskrivning

På platsen för den nuvarande Mariakyrkan börjar man uppföra en stenkyrka, Maria I. Byggnadsmaterialet utgörs av en mörk stensort. Då denna bergart finns i nära anslutning till byggområdet behöver inga långa transporter göras mellan stenbrott och byggnadsplats. Stenen bryts i större, gärna mera avlånga block, vilka ibland efterarbetas, varvid man får en s.k. tuktad, dvs. grovt tillhuggen, yttersida.

Stenkyrkan uppförs som en s.k. centraltornskyrka. Med detta menas att tornet inte ligger i kyrkans västra del utan i långhusets östra del, upp mot själva koret. Tornet till den äldsta Mariakyrkan vilar i öster på kormuren och i väster på två kraftiga, troligen fyrkantiga pelare. Öppningen mellan tornet och koret är mycket smal, bara drygt två meter bred. Koret är litet och i det närmaste kvadratiskt med de inre måtten ca 3,5 x 3,5 meter. Det avslutas med en halvrund s.k. absid åt öster. Norr och söder om tornet byggs ett tvärskepp eller snarare mindre, utskjutande kapell. Väster om tornrummet har man planerat att uppföra det s.k. långhuset. Byggnadsarbetet avstannar emellertid efter det att koret och centraltornet blivit färdigställda. Troligtvis har man då istället rest en provisorisk trävägg åt väster i avvaktan på att kyrkobygget ska fortsätta.

Hur vet man detta?

Golvet i den nuvarande Mariakyrkan blev år 1901 delvis uppgrävt under ledning av arkitekt H.M. Schirmer. Utgrävningen skulle försöka ge svar på frågan hur kyrkan sett ut i sitt ursprungliga skick. Genom spår i den befintliga kyrkans yttermurar kunde man nämligen ana att det funnits en äldre kyrkobyggnad på platsen. Om denna äldre kyrka var helt försvunnen eller om delar av den fortfarande var inbyggda i den befintliga byggnadskroppen var emellertid oklart.

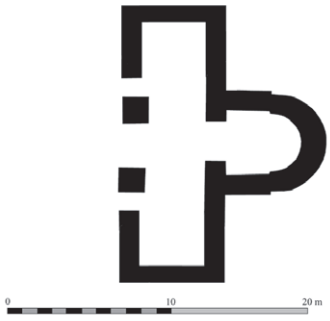

Vid undersökningen året 1901 blottades mycket riktigt ett stenfundament till en äldre stenkyrka och när grävningsarbetet var färdigt hade hela grunden till den östra delen av den äldsta kyrkan, Maria I, frilagts, se planritning ovan. Grävningen hade koncentrerats till

den befintliga kyrkans kor samt till långhusets östra del. Genom T. Hals Frölich, Th. Ridder och J. Meyers försorg gjordes en uppmätning av de frilagda grundmurarna. [25] Förutom denna uppmätning finns det tyvärr endast ett smärre antal dagboksanteckningar bevarade. [26] Trots de kortfattade notiserna kan en för byggnadskronologin högst väsentlig information erhållas. Måndagen den 10 juni 1901 skrev t.ex. H.M. Schirmer följande:

”De aldre fundamenter er nu blotlagte. De stene af tildanned form, som staar igjen af den tidligere apside, 3 paa indersiden, hvaraf den mellernste 1,50 m lang, og 1 paa ydersiden er vistnok hugne men raat. De har i behandlingen intet tilfælles med de i kirkens gothiske murværk anvendte apsidesten og andre kvadre, som derfra utvivleomt maa hidröre fra Nikolaikirkens tidligere apsis med tilstodende murstykker. Bearbedelsen af de ovennævnte i Mariakirkens blotlagte apside gjenstaaende hugne stene er identisk med bearbeidelsen af det ovrige hugne arbeide, hjörnekvadre og indfatninger ved denne kirkes normanniske dele. Grunden i skibet ses at vere starkt opfyld med bygningssten.”

H.M. Schirmer måste här göra sig skyldig till en feltolkning. Först konstateras att de frilagda absidstenarna inte alls har samma höga tillverkningskvalitet som de mörka, finhuggna kvaderstenar

På motsatta sidan: Stenbebyggelsen på Granavollen under byggnadsperiod 1. Den äldsta delen av Mariakyrkan har uppförts. Träkyrkan på Nicolaikyrkans plats är endast symboliskt markerad. Obs att avståndet mellan de två kyrkorna inte är skalenligt rätt.

Ovan: Mariakyrkan sedd från öster.

och halvrunda absidstenar som blivit återanvända i den nuvarande Mariakyrkans kormur. Därefter uppges absidstenarna vara av samma typ som de kvadrar, vilka bildar hörnkedjor i ”denne kirkes normanniske dele”, det vill säga i långhusets västra delar. Denna av H.M. Schirmer åberopade skillnad i stenmaterialet finns emellertid inte i verkligheten. De mörka absidstenarna i Mariakyrkans kormur är utförda i exakt samma material och i exakt samma tillhuggningsteknik som kvadrarna i kyrkans sydvästra och nordvästra hörns nedre delar.

Vid författarens besök på Granavollen år 2008 gavs möjlighet att lyfta på de träluckor i Mariakyrkans korgolv som täcker platsen för denna äldre absid. Ett antal absidstenar har nämligen bevarats på plats under det nuvarande golvet. Det visade sig då att stenmaterialet till absiden har varit samma mörka sten som finns i den äldsta Nicolaikyrkan.

I de två Systerkyrkorna kan tre olika stentyper påvisas. [27] De benämns i denna skrift som A, B och C utifrån tidsrelationerna dem emellan. Stentyperna A och B är de äldst använda och C är den yngsta. Stentypen A kan karakteriseras som endast tuktad ”råsten” och den verkar endast uppträda i Mariakyrkan. Här är den det helt dominerande byggnadsmaterialet i speciellt två murpartier, nämligen i den västra gaveln samt i norra långhusmurens västra del, se bilden nedan. Stentyp A återfinns för övrigt rikligt men kraftigt sammanblandad med de två andra stentyperna i Mariakyrkans samtliga yttermurar.

Den mörka och finhuggna kvaderstenen, stentyp B, återfinns som

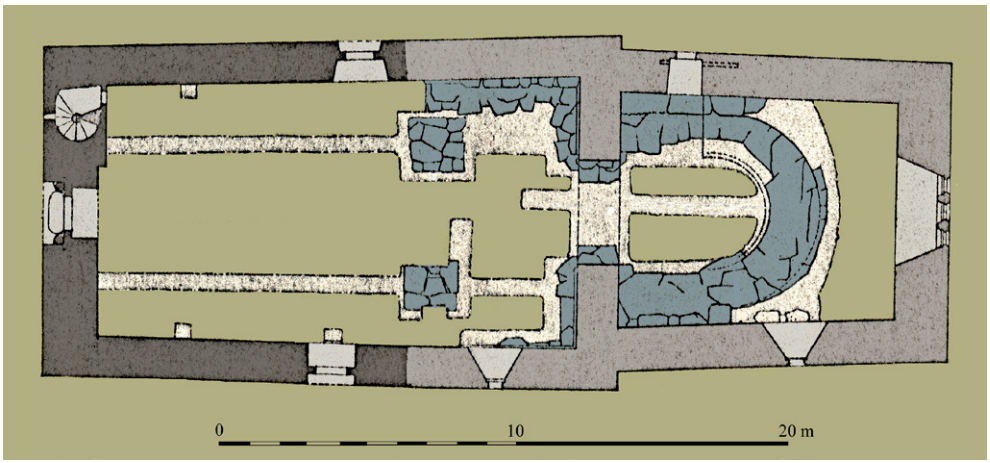

Arkitekten H.M. Schirmers plan över utgrävningen i Mariakyrkan år 1901.

Mariakyrkans norra långhusmur med hörnkvadrar och den typiska råhugga stensorten, stentyp A.

enda byggnadsmaterial i Nicolaikyrkans äldsta delar. I Mariakyrkan finns stentypen ytterst sporadiskt, bl.a. i långhusets ingångsportaler i norr, väster och söder samt i långhusets nedre hörnpartier upp till en höjd av ca fyra meter. Även stentrappan i den västra gavelmuren är uppförd av denna finhuggna, mörka stentyp. Förklaringen till att denna stentyp förekommer i Mariakyrkan på så sporadiskt förekommande ställen måste vara att stenarna blivit över från genomförda större förändringsarbeten i Nicolaikyrkan. En del av det nedrivna stenmaterialet har därför kunnat användas vid uppförandet av Mariakyrkans långhus.

En annan förekommande stensort är de ljusa, finhuggna kvadrarna, stentyp C. Dessa återfinns som närmast helt dominerande byggnadsmaterial i Nicolaikyrkans tillbyggda östra korparti. De ljusa kvadrarna finns emellertid också i Mariakyrkan. I denna kyrka har långhusets västra hörnpartier sådana kvadrar i sina övre partier, alltså i murpartier över de tidigare omtalade mörka hörnkvadrarna. De finns också sporadiskt i de övre delarna av Mariakyrkans långhusmurar samt i större mängder i kyrkans nuvarande, yngre kor. Denna ljusa stensort finns både som finhuggna kvadrar men också

i form av kvadrar i en mera grovt tillhuggen, ”tuktad” teknik. De ljusa, tuktade stenblocken hittar man alltså i Mariakyrkan men de finns även i murarna till Nicolaikyrkans stora centraltorn.

Den nuvarande Mariakyrkan är således inte uppförd av något enhetligt byggnadsmaterial, utan här finns inte mindre än tre klart urskiljbara stentyper: A, B och C. Stentyp A och B har använts av en byggnadshytta, vilken varit verksam på Granavollen under uppförandet av Maria I samt Nicolaikyrkans äldsta delar. Stentyp C har nyttjats av en byggnadshytta, vilken haft sin verksamhet förlagd i slutskedet av de stora kyrkoarbetena i Gran. Byggnadshyttan C har producerat finhuggna och ljusa kvaderblock för bland annat utvidgningen av Nicolaikyrkans kor men ljusa stenar i endast tuktat utförande har också kommit till användning för slutförande av bygget av Mariakyrkan.

Stentypen A, den enbart tuktade, mörka stenen, kan inte inpassas i någon byggnadshytta verksam med Nicolaikyrkan. Inte heller kan den knytas till någon byggnadshytta verksam med uppförandet av den nu stående Mariakyrkan, då man vid detta arbete tydligt använt sig av diverse hopsamlat byggnadsmaterial. Den rikliga förekomsten av den ljusa stentypen C i Mariakyrkans övre murar talar dessutom för att den nuvarande Mariakyrkan uppförts först under byggnadshytta C:s tid. Byggnadsmaterial A:s primära ändamål kan alltså inte sammankopplas med någon byggnadsverksamhet vid någon av de nu kvarstående kyrkobyggnaderna.

Hur är då fallet med den första, numera helt försvunna Maria I? En mängd byggnadsmaterial måste givetvis ha lösgjorts när man redan i ett tidigt skede rev ner denna kyrka. Det säger sig självt att man inte kasserat detta material, allra helst som den vid denna tidpunkt pågående byggnadsverksamheten fordrat mängder med sten. Ett sådant slöseri med byggnadsmaterial hör definitivt inte hemma i medeltiden. Stentyp A, bör därför ha tillhört den äldsta, sedermera rivna Mariakyrkan uppe på Granavollen. Tolkningen av H.M. Schirmers påstående vad det gäller de frilagda absidstenarna till denna kyrka ”er vistnok hugne men raat” stöder tanken på att den rivna centraltornskyrkan uppförts av just tuktad sten och att detta byggnadsmaterial delvis fortfarande existerar i återanvänd form i den nuvarande Mariakyrkans väggar.

Vid utgrävningen året 1901 hittade man inte några spår efter långhusmurarna till den äldsta Mariakyrkan, Maria I. Som framgår av utgrävningsplanen kan dessa murar en gång mycket väl ha legat på samma plats som de nuvarande norra och södra långhusmurarna.

Om så skulle ha varit fallet måste emellertid även det försvunna långhusets västgavel ha varit placerad på den nuvarande gavelmurens plats. Planen visar nämligen att två sökschakt grävts från centraltornets västra pelaregrunder genom hela långhuset ända fram till den västra gavelmuren. Enligt uppmätningsritningen återfanns i dessa sökschakt inga stenfundament efter en äldre västgavel. Det finns ju alltid möjligheten att eventuella, äldre grundmurar inne i Mariakyrkans golv kan ha förstörts vid senare begravningar inne i kyrkan. Fynd av några gravar omtalas dock inte i de bevarade an-

Mariakyrkans södra kormur. Här ses tydligt skillnaden i ljusa hörnkvadrar, stentyp C, i överdelen och mörka hörnkvadrar, stentyp B, i nedre delen.

Stötfogen (markerad med rött) i Mariakyrkans norra långhusmur visar på olika bygg-etapper under kyrkans uppförande. Muren till vänster är yngre jämfört med muren till höger.

teckningarna och några gravar har heller inte markerats på utgrävningsplanen. Avsaknaden av grundmurar eller rester av sådana i de två sökschakten talar således för att, om ett äldre långhus verkligen uppförts i anslutning till Maria I, detta i så fall måste ha haft samma dimensioner som det nuvarande långhusets västra del. Detta långhus är emellertid bevisligen yngre. Att först föra upp ett långhus och sedan riva ner detta för att återuppföra ett nytt på exakt samma plats är inte logiskt. Troligast är därför att uppbyggandet av den äldsta centraltornskyrkan Maria I under byggnadsperiod 1 avstannat innan det planerade långhuset började byggas.

I detta sammanhang är det viktigt att försöka klargöra vilken av de båda tvillingkyrkorna som är äldst, Maria I eller den romanska delen av Nicolaikyrkan, Nicolai I. Av planerna på föregående sida framgår storleksförhållandena mellan de båda kyrkornas kor och absider. År 1956 gjordes utgrävningar i Nicolaikyrkan, varvid bl.a. fundamentet till den rivna korabsiden frilades. [28] Utgrävningsresultatet gör det möjligt att i detalj studera denna kyrkas äldsta kor- och absidkonstruktion. Det visar sig att både Nicolai I och Maria I uppförts efter samma principer med ett kraftigt centraltorn samt med ett

kvadratiskt kor som avslutats med en absid åt öster. Maria I är däremot klart den mindre av de båda, både vad det gäller korytan såväl som tornytan. Rent logiskt bör det alltså inte vara någon tvekan om att denna kyrka är den äldsta.

Om vi nu utgår ifrån att den senare rivna centraltornskyrkan Maria I skulle ha varit den första kyrkliga stenbyggnaden uppe på Granavollen, verkar det således som om att denna kyrka aldrig blivit färdigställd. Flera spår tyder på detta. Låt oss som byggnadsdetektiver titta lite närmare på den nuvarande Mariakyrkans yttermurar. Till och med för ett otränat öga hittar man snabbt spännande saker i murverket. På den nuvarande norra respektive södra långhusmuren finns en s.k. ”stötfog”, dvs. en vertikal fog som skapats genom att en stenmur en gång bildat en vertikal avslutning från takfoten ända ner till marken, se bilden ovan. Om dessa fogar skriver A. Bugge år 1932 följande:

”Et merkelig forhold som det ikke er lett å gi en tilfredsstillende forklaring på er fugene i begge langhusveggene rett ut for ”tverskibets” pillarfundamenter. Av disse synes fugen i nordveggen naermest å vaere en setningfuge som kan vaere fremkommet da trykket fra det oprinnelige centraltårn ophörte. Fugen i sydveggen tyder avgjort på at veggen östenfor er bygget ny fra grunnen av.” [29]

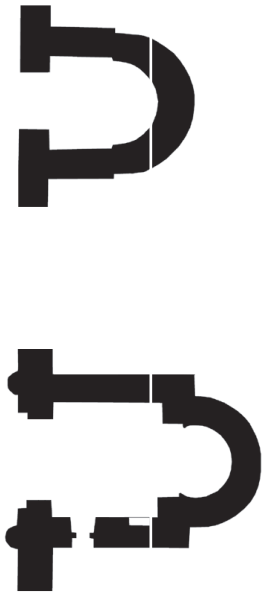

Storleksförhållandena mellan koren i Maria I (överst) och Nicolai I (nederst).

A. Bugge har förvisso rätt i konstaterandet att fogarna är märkliga. Han har däremot helt fel när han menar att den norra fogen är en ”sättningsfog”. Både denna och den södra fogen är hundraprocentigt säkra s.k. stötfogar, uppkomna genom olika byggnadsetapper.

Utgrävningsplanen på sidan 18 visar tydligt att båda stötfogarna ligger i höjd med det rivna centraltornets västra pelare. År 1990 utfördes en grävning för dränering runt Mariakyrkans murar. Antikvarie Håkon Christi hade då vänligheten att fråga mig om jag kunde vara med på utgrävningen då vi tidigare diskuterat problemet kring stötfogarna och de troliga tvärskepp som dessa indikerade. Jag kunde dock inte närvara. Resultaten av grävningen blev emellertid ett viktigt klargörande kring den äldsta Mariakyrkans utseende.

De utskjutande, numera försvunna partierna i norr och söder har varit så små att man närmast måste karakterisera dem som kapell istället för tvärskepp. Vid putsavhuggning inne i kyrkan kunde det konstateras att de inre stötfogarna ligger förskjutna ca 1,5 meter åt öster i förhållande till de yttre. De inre stötfogarna indikerar således de forna kapellens inre hörnpartier. Då Mariakyrkans västra

långhusdel innehåller byggnadsmaterial från olika perioder måste stötfogarna utan minsta tvekan ha uppkommit då den anonyme byggmästaren, efter att ha uppfört kor, tvärskepp (alternativ kapell) och centraltorn, stoppat upp den vidare utbyggnaden av den äldsta stenkyrkan, Maria I. Först i ett senare skede har man fortsatt med långhusbygget och då lagt långhusmurarna stumt upp mot de redan befintliga, utskjutande tvärskeppsmurarna. [30]

Undersökningen år 2008 av den gamla korabsiden till Maria I. Efter utgrävningen år 1901 sparade man murresterna under det nuvarande korgolvet.

Byggnadsperiod 2

Allmän beskrivning

Perioden präglas helt av uppförandet av Nicolaikyrkan (Nicolai I) norr om den vid denna tidpunkt redan befintliga, men troligen endast halvfärdiga centraltornskyrkan Maria I. Nicolai I utstakas som en basilika, dvs. med långhus och sidoskepp. Mellan långhuset och det med absid försedda koret planeras ett kraftigt centraltorn. Ett utskjutande tvärskepp finns på båda sidor om tornet.

Enligt gängse kristet byggsätt uppförs det absidförsedda koret först. Absidens halvrunda form överstiger på insidan 180 grader, se bild på sidan 28. Denna konstruktionsdetalj är inte speciellt vanlig och är därför ett särpräglat kännetecken för just Nicolaikyrkan vid jämförelser med andra kyrkor. I den halvrunda absidmurens yttre murliv sätter man in kvaderstenar med uthuggna korsmärken i upphöjd relief. Dessa kors har givetvis en symbolisk funktion, kanske som konsekrationssymboler, dvs. de har ingått i en invigningssymbolik. Liknande korsstenar placeras också i tvärskeppen, i västgaveln och troligtvis även på andra, väl synliga platser i kyrkan. Tillträde till koret sker dels från tornrummet i väster, dels från en mindre dörröppning i den södra kormuren. Denna dörr, avsedd för prästerna, är som brukligt mycket smal och har på grund av sin underordnade roll inte försetts med någon dekorativ utsmyckning. Över dörrhålet sitter en mindre, i romansk stil utformad fönsteröppning. Själva fönsterkarmen är placerad mitt inne i muren och öppningen skrånar både utåt och inåt. Fönsterkarmen är utformad som en enkel rundstav som löper runt hela öppningen med undantag från dess nedre del.

Förbindelsen mellan långhuset och koret sker genom tornrummet. Själva öppningen mellan tornrummet och koret görs tämligen bred, ca 3,6 meter. För att fram-

Stenbebyggelsen på Granavollen under byggnadsperiod 2. Arbetet på den äldsta Marikyrkan har avstannat och i stället uppförs den äldsta Nicolaikyrkan.

Kordörren i Nicolaikyrkan med romansk fönsteröppning.

häva kyrkans viktiga kor- och absidparti, höjer man golvet i koret i förhållande till kyrkans övriga golvplan.

Av det kraftiga centraltornet uppförs dock endast de nedre delarna. När tunnvalvet över det nedre tornrummet blivit slaget avbryts tornbygget, troligen för att man först vill bli klar med det viktiga långhuset med tillhörande sidoskepp. Till det halvfärdiga centraltornet ansluts tvärskeppsarmar i norr och söder. Detta tvärskepp förses med fönsteröppningar, en i den södra och en i den norra yttermuren. Fönsteröppningarnas sidor består av fristående s.k. stenkolonner, nedtill avslutade av runda baser och upptill troligtvis av s.k. tärningskapitäl.

Under denna period uppförs även Nicolaikyrkans mittskepp och de lägre sidoskeppen. I öster avslutas mittskeppet av ett mycket kraftigt, fyrkantigt utformat pelarpar som bär upp centraltornets

Motstående sida: Överst: Den i förhållande till övriga fönsteröppningar i Nicolaikyrkan påkostade, svårt brandskadade fönsteröppningen ovanför västportalen. Nederst: Nicolaikyrkans västportal med sina fristående stenkolonner.

västra mur. Väster härom byggs två smäckrare pelarpar, på vilka de höga s.k. ”klerestoriemurarna”, dvs. långhusmurarnas övre delar, vilar. Se bilden på nästa sida.

Kyrkans långhus lyses upp genom fönsteröppningar i såväl den västra gavelmuren som i de södra murarna. Den södra sidoskeppsmuren förses med två mindre, rundbågiga fönsteröppningar av exakt samma typ som fönsteröppningen i koret. Ingångsportalen till det södra sidoskeppet förses med en mycket sparsam dekor, endast i form av profilerade s.k. anfangslister. Märkligt nog har man inte brytt sig om att placera portalen i symmetri med de inne i kyrkan befintliga runda mittskeppspelarna, se planritningen på föregående sida.

I den västra gavelmuren finns kyrkans huvudportal, uppbyggd som en förenklad perspektivportal med tre valvbågar, se bild på nästa sida. Den mellersta valvbågen bärs upp av fristående, runda kolonner vilka avsmalnar något uppåt. Nederdelarna, de s.k. baserna, är rundhuggna samt försedda med profilering i form av liggande rundstavar. Mellan kolonn och valvbåge finns enkelt utformade s.k. tärningskapitäl. Västportalen skiljer sig alltså klart från den södra portalen i sidskeppet genom sitt mera påkostade utförande. Denna skillnad kan svårligen förstås på annat sätt än att den västra portalen har varit den av kyrkans ingångar som haft det högsta statusvärdet. Västgavelns högre anseende framhävs dessutom ytterligare genom den större fönsteröppning som finns ovanför portalen. Liksom portalen inramas även denna muröppning

Interiör av Nicolaikyrkan sett mot koret i öster. De kraftiga fyrkantspelarna i bakgrunden bär upp tornets västmur. De runda pelarna i förgrunden bär upp långhusets kleristoriemurar.

av stenkolonner på ömse sidor om öppningen.

Västgavelns stora fönsteröppning har givetvis avsevärt bidragit till relativt bra ljusförhållanden inne i kyrkan. Detta ljusinsläpp har emellertid inte varit mittskeppets enda ljuskälla. I den södra klerestoriemuren insätts nämligen två stycken fönsteröppningar, vilka mycket påminner om utformningen av korets och det södra sidoskeppets fönsteröppningar. Till skillnad från dessa är dock klerestoriefönstren mer avlånga samt saknar rundstavarna i fönsterkarmarna.

Förbindelsen med kyrkans vindsutrymmen samt med dess tilltänkta centraltorn sker via en spiraltrappa i den västra gavelmuren. Ingången är placerad i det norra sidoskeppet, se planen på sidan 23. För att få plats med denna vertikala förbindelsegång är man tvungen att förtjocka gavelmuren i dess norra del. Två smala, rundbågiga gluggar är de enda ljuskällorna i det trånga trapprummet.

Taket i kyrkans långskepp utgörs av ett plant trätak. Innan man hunnit påbörja arbetet på det stora centraltornet drabbas emellertid kyrkan av en helt förödande brand. Trätaken i kor, långhus och tvärskepp störtar samman och en väldig hetta förstör bland annat en del av de övre murpartierna, speciellt runt fönstren.

Hur vet man detta?

Som tidigare omtalats baserar författaren den inbördes åldern mellan Nicolai I och Maria I huvudsakligen på de båda byggna-

dernas olika storleksförhållanden. Då kyrkorna är uppförda efter samma planprinciper, åtminstone vad det gäller de liturgiskt viktiga östra delarna, bör rimligtvis den kyrka som har det största utrymmet vara uppförd under en senare period; i detta fall Nicolaikyrkan.

Den byggnadshytta som uppfört den äldsta delen av den nuvarande Nicolaikyrkan kan knappast ha haft en enbart lokal anknytning. Den stenhuggarteknik som byggnadshyttan under byggnadsperiod 2 använt sig av skiljer sig nämligen markant från arbetssättet för den hytta som under byggnadsperiod 1 började uppföra Maria I, dvs. den första stenkyrkan uppe på Granavollen. I det äldre skedet använde man sig av den mörka stenen, stentyp A, medan man under period 2 börjat med en finare bearbetning av samma mörka stensort, stentyp B. Tekniken har nu också blivit betydligt mer avancerad. Rätvinkliga kvaderblock tillverkas i olika storlekar och de s.k. ”godsidorna”, dvs. alla de sidor i murverket som är synliga, finhuggs med mycket stor omsorg och precision. Murarna uppförs med minimal tjocklek på fogarna samtidigt som en strävan finns att lägga stenblocken i ett sådant mönster att längsgående, horisontella foglinjer bildas. På grund av den skiftande stenstorleken avviker däremot de olika skifteshöjderna.

Jämför man Nicolaikyrkan med två andra Östlandsbasilikor med centraltorn, nämligen Ringsaker och Gamle Aker, uppvisar de alla tre samma byggnadsteknik. Stenkvaderblockens tillhuggning har skett på exakt samma sätt och murarna har uppförts enligt samma

Nicolaikyrkan från sydost. Notera skillnaderna i koret mellan den yngre ljusa stenen och den äldre mörka.

Ringsaker kyrka har fortfarande kvar sitt tvärskepp och ger därför en god bild av hur Nicolaikyrkan har sett ut i sitt äldsta byggnadsskede.

principer i alla tre kyrkorna. Jämfört med Gamle Akers kyrka framstår Nicolaikyrkan och Ringsaker kyrka dock som mera påkostade även om dessa två kyrkor har något mindre långhus. Bland de mera påkostade utformningarna kan nämnas västfasadernas öppningar som fått ett mer monumentalt utseende med sina fristående, runda sidokolonner. Vad det gäller stenmaterial kan det också noteras att Gamle Aker verkar vara uppbyggd av den stensort som är den yngsta i Systerkyrkokomplexet, alltså den ljusa typ C. Av detta kan man dock inte dra någon slutsats om kyrkornas inbördes ålder. Tillgången till lämpligt stenmaterial har varit avgörande och det geografiska avståndet mellan Gamle Aker och Nicolai I är alltför stort för att man skulle ha använt sig av samma stenbrott.

Fönsteröppningen i Ringsakers västgavel har kolonner men saknar Nicolaikyrkans kapitäl.

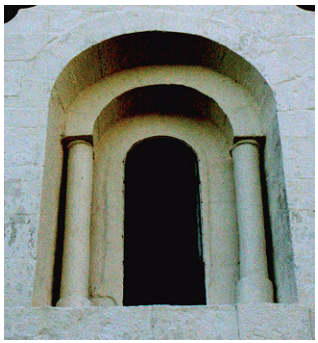

Genom den mycket likartade arkitekturen måste arbetsledningen vid Granavollens byggnadshytta ha stått i direkt kontakt med dessa andra större kyrkbyggen på Östlandet. En viktig fråga att ställa i detta sammanhang är om man i Norge vid denna tid haft möjlighet att täcka hela behovet av duktiga stenhuggare genom inhemsk yrkesmannarekrytering? Troligt är väl att i varje fall de i byggnadshyttorna ledande yrkesmännen inhämtats från andra, sydligare länder. Det är också rimligt att anta att

det har varit de stora domkyrkobyggena i Hamar och Oslo som bidragit till den stora yrkeskår som arbetat med uppförandet av den speciella stenkyrkoarkitektur som centraltornskyrkorna representerar.

Redan innan utgrävningen av Nicolaikyrkans golv på 1950-talet stod det klart att det ursprungliga koret i kyrkan varit betydligt mindre än vad som nu är fallet och att detta äldsta kor avslutats med en absid åt öster. Detta kunde konstateras dels p.g.a. att man vid utvidgningen av koret enbart använt sig av den ljusa stentypen, typ C, dels genom de yngre, nästan gotiskinspirerade fönsteröppningarna i det nuvarande korets östra mur, se bilden på sidan 24. Den forna korabsiden avslöjades också genom att sekundäranvända, bågformade absidstenar återanvänts i de yngre kormurarna. Inne i den nuvarande sakristian invid korets nordvägg ses t.ex. högt upp på den norra korväggen inte mindre än tio stycken överkalkade absidstenar; fem stycken med konvex och fem stycken med konkav rundning.

Vid utgrävningen av Nicolaikyrkan året 1956 bevisades genom påträffade fundament existensen av den ursprungliga absiden, se bilden på nästa sida. Det kunde då också konstateras att absidens halvrunda form på insidan överstigit 180 grader. Just denna konstruktionsdetalj är inte speciellt vanlig och den är därför ett särpräglat kännetecken för just Nicolaikyrkan jämfört med andra absidkyrkor. Även om inga kvaderstenar var bevarade på plats över den ursprungliga golvnivån, råder det inget tvivel om att de i dag

Gamle Akers kyrka i Oslo är uppförd i samma stenhuggarteknik och efter samma arkitekturstil som Nicolaikyrkan. Som visas på bilden har kyrkan ett mindre kapell direkt norr om koret.

Utgrävningen av Nicolaikyrkans kor. Den äldsta absiden avtecknar sig tydligt.

synliga, sekundärinmurade absidstenarna en gång suttit i denna, vid utgrävningen blottade absidkonstruktion.

Också i den nuvarande Mariakyrkan återfinns ett flertal sekundärt använda absidstenar. De finhuggna yttersidorna och den mörka stentypen visar att även dessa absidstenar kommer från den äldsta Nicolaikyrkan. De bör således inte ha något samröre med absiden till Maria I. En för hela byggnadskronologin avgörande iakttagelse är konstaterandet att samtliga återanvända absidstenar i Mariakyrkan har murats in i denna kyrkas östra del, alltså inte i långhusdelen väster om stötfogarna. Mer om denna viktiga detalj längre fram.

Ett flertal absidstenar i Mariakyrkans murar har varit tillgängliga för uppmätning. Svårigheten att exakt på centimetern mäta varje stens rundning samt stenarnas relativt ringa längd gör att de uppmätta värdena endast måste betraktas som riktvärden. Följande måttuppgifter har erhållits (om stenarnas placering, se sidan 37). [31]

Samtliga uppmätta absidstenar, utom stenen A3, kan beräknas ha ingått i en rundad mur vars yttre murliv haft en diameter på någon-

Sten	Typ	Storlek	a-mått	Beräknad radie
A1	Konvex sten	Ej uppmätt		
A2	Konvex sten	Ej uppmätt		
A3	Konvex sten	50x26	8	190
A4	Konvex sten	43x25	4	232
A5	Konvex sten	55x21	5	302
A6	Konvex sten	40x31	2	400
A7	Konvex sten	43x31	4	232
A8	Konvex sten	48x35	3	385
A9	Konvex sten	79x40	7	446
A10	Konvex sten	50x33	4	313
All	Konvex sten	45x30	3	336
A12	Konvex sten	62x21	6	320
A13	Konkav sten	42x19	2	330
A14	Konvex sten	58x18	5	336
A15	Konvex sten	50x20	4	313
A16	Konvex sten	65x37	6	352
A17	Konvex sten	60x22	6	300

stans mellan 4,6 och 8,0 meter. Absidstenarna är samtliga av konvex form med undantag från stenen A13, dvs. de har suttit i konstruktionens yttre murliv. Vid utgrävningen år 1956 i Nicolaikyrkan kunde endast den påträffade absidens inre murliv med säkerhet fastställas. Den inre diametern uppmättes då till ca 3,4 meter. Om man räknar med att de rivna absidväggarna varit lika tjocka som de ännu kvarvarande korväggarna, dvs. 1,4 meter, uppnås för absidens yttre diameter värdet 6,2 meter. Detta mått svarar mot medelvärdet av de ovan erhållna riktvärdena. Absidstenarnas form motsäger alltså inte på något sätt påståendet att dessa nu sekundärt använda stenar en gång inramat en av Nicolaikyrkans liturgiskt sett viktigaste delar, nämligen kyrkans avslutande absid åt öster.

Av intresse är emellertid sten A3 eftersom denna med sin kraftigt rundade form markant skiljer sig från de övriga sekundäranvända absidstenarna. Formen motsvarar en rekonstruerad diameter på endast runt fyra meter. Stenmaterialet och tillhuggningstekniken visar att även denna sten en gång varit avsedd för Nicolaikyrkan. Ursprungsplatsen måste ha varit en konstruktion som utåt haft en

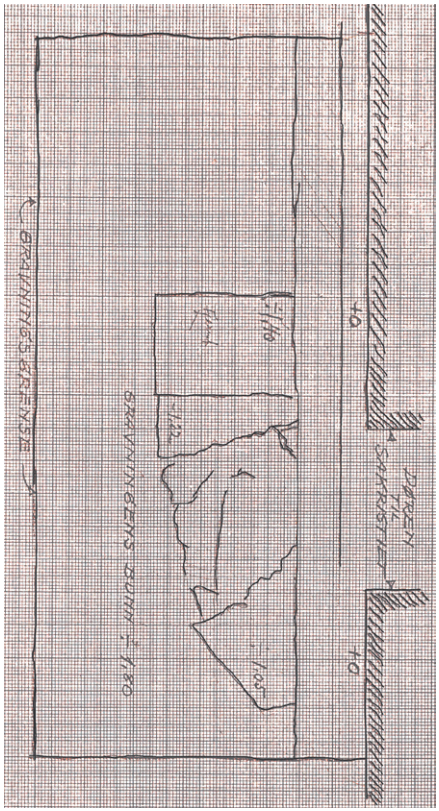

Friläggningen av tornfundament år 1948 norr om Nicolaikyrkans sakristiedörr.

rundad form. Långhusets två västra pelarpar är i dag de enda existerande byggnadsdelarna som har en sådan rund form. Pelarna har emellertid endast en diameter på knappt 1,0 meter, vilket alltså inte alls stämmer med sten A3:s betydligt större diameter. Det ska också noteras att det, sekundärt inmurat i Mariakyrkan, troligtvis finns åtminstone ytterligare en kraftigt rundad sten. Stenen sitter emellertid så högt uppe på muren, i gruppen A18-A27, se bild på sidan 37, att en närmare uppmätning inte har kunnat ske.

Var kan då dessa två kraftigt rundade stenar en gång ha suttit? Gamle Aker kyrka i Oslo har fortfarande kvar sin ursprungliga planlösning och det norra sidskeppet avslutas här av ett kapell med en mindre absid. Även i Ringsakers centraltornskyrka har det funnits ett kapell norr om koret. De kraftigt rundade, mörka stenblocken i de två Systerkyrkorna skulle alltså kunna härstamma från en absid till ett liknande kapell i den ursprungliga Nicolaikyrkan. Men det finns ett stort problem. På just platsen för ett eventuellt kapell strax norr om Nicolaikyrkans kor verkar det nämligen en gång ha funnits en rund stenbyggnad!

I en rapport daterad den 14 februari 1910 redogör byarkitekt Harald Års för några påträffade stenfundament i och kring Nicolaikyrkan. [32](28) Vid ett markarbete hade det invid sakristians nordvägg frilagts ett bågformat grundfundament. Fundamentet sprang fram 1,3 meter från väggen och cirkelbågen skar denna vägg 1,6 meter väster respektive 2,4 meter öster om sakristiedörren. A. Bugge har i skrift försökt tolka detta fundament. Enligt honom skulle det tätt intill korets norra mur ha stått ett runt torn. [33] Någon teori över vad detta torn skulle ha kunnat tjänat för syfte nämner han emellertid inte.

En utgrävning utmed sakristiemurens utsida den 2 november 1948 bekräftade Harald Års tidigare gjorda noteringar. På en planritning i detaljerad skala har nämligen utgrävaren mätt in halva det fundament som varit framme redan år 1910. Den till ritningen hörande texten lämnar väsentlig information:

”Det er gravet for en fyringsoljetank på nordsiden av kirkens sakristi. Den fundne mur er rester av et fundament som er bygget av store bruddstener (samme stensort som kvadrene i kirken). Mellem og omkring stenene är det lys gulbrun sand og det finnes også rester av kalkmörtel i fundamentet, men i löse klumper. Det er gravd ned til fjellet og mellom dette og fundamentet er det et tynt lag sort jord.”

Det råder således ingen tvekan om att det på platsen varit uppförd någon form av mindre, rund stenbyggnad i mörk kvaderteknik, stentyp B. På planen på sidan 23 har detta torns läge rekonstruerats utifrån givna mått. Diametern ligger på runt fem meter. Det är således frågan om en tämligen liten byggnad. Den rundade stenen A3 skulle mycket väl ha kunnat varit placerad i detta torn. Kanske är det så att tornet fått tjänstgöra som ett tillfälligt klocktorn i avvaktan på att det höga centraltornet skulle bli färdigbyggt.

Det är först efter det att Nicolaikyrkans viktiga korparti kommit under tak och huvudaltaret invigts som byggnadsarbetet har fortsatt med kyrkans västligare delar. Om en träkyrka har funnits på platsen för den nuvarande Nicolaikyrkan var man nämligen tvungen att följa de regler som gällde den kristna liturgin. Först iordningställdes huvudaltaret i den nya stenkyrkan. Vid invigningen av detta nya altare överfördes relikerna från den gamla träkyrkans huvudaltare innan träkyrkan kunde rivas och ersättas av den nya stenkyrkans långhus. Hur arbetet sedan fortlöpt kan faktiskt delvis rekonstrueras genom studier av Nicolaikyrkans murverk.

Hela västgaveln samt sidoskeppens yttermurar är uppförda av uteslutande finhuggna, mörka kvaderstenar. Större stenkvadrar dominerar i murarna, samtidigt som man kan märka en klar tendens till ett murverk med genomgående horisontella foglinjer. Detta murningssätt stämmer helt med den murningsteknik som använts vid uppförandet av korpartiet. De båda klerestoriemurarna, dvs. de övre delarna av mittskeppsmurarna, avviker däremot helt från detta mönster, dels genom en mer oregelbunden murningsteknik, dels genom riklig förekomst av betydligt mindre kvaderstenar. Avvikelserna i klerestoriemurarna måste tolkas så att dessa murar har tillkommit först efter det att gaveln och sidoskeppsmurarna (och troligtvis också tvärskeppen) uppförts. Mittskeppsmurarnas övre delar har alltså byggts vid en tidpunkt då en början till en mindre noggrannhet i byggarbetet gjort sig gällande. Avsaknaden av rundstavar i fönsteröppningarna är också ett tecken på en viss grad av förenkling av själva byggarbetet.

Kraftiga brandskador finns i Nicolaikyrkans södra klerestoriemur. Notera också den sämre murningsteknik med blandad block-storlek som man här använt sig av.

Det nuvarande centraltornet kan inte tillhöra kyrkans äldsta byggnadsetapp. Detta påstående baseras på konstaterandet att stenmaterialet i tornet har en helt annan sammansättning jämfört med långhusets anslutande klerestoriemurar men även genom att tornets muröppningar har en mera spetsig form än övriga romanska fönster i den äldsta Nicolaikyrkan. Dessutom kan följande, för byggnadskronologin ytterst viktiga iakttagelse göras, vilket klart bevisar att det nuvarande centraltornet är en yngre byggnadsdel.

Beviset baseras på murverkets utseende i de båda klerestoriemurarnas övre delar samt i centraltornets nordvästra och sydvästra hörnpartier. Det visar sig nämligen att den norra klerestoriemurens allra översta kvaderskift har varit utsatt för brand. Brandskadorna igenkänns lätt genom sprickbildning i stenmaterialet, men också genom att ett flertal kvaderhörn flagat av på grund av den intensiva värmen. Om brandskadorna i den norra klerestoriemuren begränsats till det övre stenskiftet är förhållandet ett helt annat på den södra klerestoriemuren, se bilden på föregående sida. Hela denna mur har nämligen utsatts för mycket stark hetta, varför muren sargats svårt. Att branden här kunnat angripa det yttre murlivet beror delvis på de båda fönsteröppningarna, men det bör också tyda på att även takkonstruktionen över det södra sidoskeppet eldhärjats. Hettan utmed kyrkans södra sida har svårt skadat stenarna i den ovanför liggande södra klerestoriemuren.

Brandskador kan noteras även på andra platser i kyrkan. Så uppvisar t.ex. den västra gavelväggens muröppningar, med undantag från de små trappgluggarna, svåra skador, se bilden ovan. Även kyr-

kans inre murliv är givetvis svårt skadade. Detta kunde bl.a. konstateras när man vid restaureringen på 1950 talet frilade delar av de inre murliven från de befintliga, tjocka putslagren.

Brandskadorna har tidigare satts i samband med ett blixtnedslag i tornspiran år 1799, varvid spiran störtade ned över korpartiet. Att denna brand orsakat ovan nämnda brandskador i långhuset är emellertid helt omöjligt. Till branden år 1799 kan knytas skador i koret, i centraltornets allra översta delar samt i delar av tornmurens yttre, östra murliv. Tornmurens västra sida saknar däremot helt några brandskador, se bilden på föregående sida. Eftersom klerestoriemurarna blivit så svårt sargade av brand men inte den anslutande, västra tornmuren, måste detta ovillkorligen betyda att denna brand har skett innan centraltornet restes; det vill säga att branden har skett redan under kyrkans första byggnadsperiod.

Låt mig nu ta upp frågor som rör det utskjutande tvärskepp åt norr och söder som den äldsta Nicolaikyrkan har haft. Flera olika företeelser visar nämligen helt klart att ett sådant tvärskepp en gång existerat. Vi börjar med de fynd som gjorts under markytan efter grundmurarna till det södra tvärskeppet.

Jämfört med de stora brandskadorna i kleristoriemuren till vänster ses på denna bild av tornets sydvästra hörn tydligt att tornmurarna inte uppvisar några som helst brandskador.

Fönstret i Nicolaikyrkans västra gavel uppvisar svåra brandskador. Alla utskjutande, vinkelräta hörn har flagat av och bildar istället runda former, karakteristiska för just brandpåverkan. Notera en av kyrkans korsmärkta stenar under anfangslisten till vänster.

År 1904 befann sig H. Sinding-Larsen uppe på Granavollen och kom då att tala med gravgrävaren som meddelade honom följande:

"Hvad den nuværende graver kunde meddele, var, at han ved opkasten af bankkasserer Horgens hustrus grav 1903 ret ud for Nicolaikirkens søndre sideskibs østre hjørne havde paatruffet 1 m. under bakken en ansamling af tildannede sten, 3 lag over hinanden, hvert paa 2 sten, men lagt uden binding og bindemiddel. Stenene var store, saa de i retning n.s. fyldte gravens bredde, medens de laa med slette flader mod ø. og v. Ved bortsprængning af stenen viste der sig ingen fortsættelse mod syd. Mod nord var tidligere gravet til bankkassererens kiste i 1899. Der blev gravet ned i 3^0 dybde, og under denne fandtes videre sten. Paa forhands anmodning af mig var der vestenfor denne grav opkastet et hul, hvor sten igjen var paatruffet, men det viste sig kun at være en ansamling af løse stenbrokker, delvis med kalkgrus og forøvrigt med jord opfyldt med ben baade over og under."

Sinding-Larsen fick senare på sitt kontor besök av den gamle graver Kristian Granvold som upplyste honom om följande:

"I hans tid blev der ved gravning til forskjellig tid paatruffet en mur, gaaende langs den vei, der fører frem langs Nicolaikirkens sydvæg. Muren havde en klarlagt bredde af 4 gravsteder = 8^0 = 5 m. og med mulighed for at være bredere i retning ind

mod Nicolaikirken under veien, hvor der ikke er gravet. Murens længde var 4 gravsteder = 16⁰ + 2⁰ gang = 18⁰ = 11,70 m. Den var opført paa fast fjeld og opført i tørmur paa sjelden god maade, idet de store sten, der var benyttet, paa en fortræffelig maade var opskolet, hvor deres ligflade ikke var jevn. Skolingen var nemlig først udført med veldannede skolor, derpaa var den store sten løftet op og mellemrummet mellem skolerne udfyldt med tilkjørt brunt grus, hvorefter stenen igjen var lagt paa plads. Stenene var lagt i udmærket binding og med plant murliv mod syd. Muren var 2 á 3 skifter høi, det øverste gjerne ødelagt ved de mange tidligere gravninger paa samme sted.

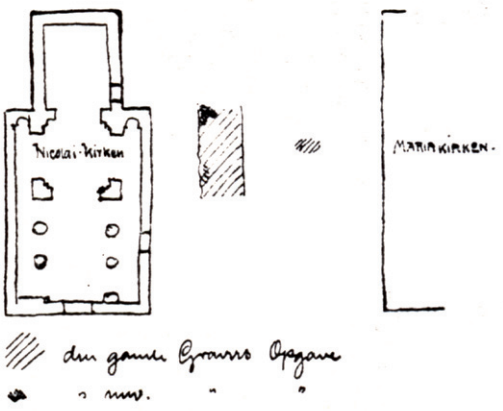

H. Sinding-Larsens publicerade planer över gravgrävarens påträffade fundament.

Forøvrigt havde graveren kun paatruffet stene, som laa i mur i en grav omtrent ret syd for foranomhandlede fundamentmur og i en afstand fra denne av ca. 8⁰ (5 m). Han kunde imidlertid ikke nærmere angive stedet eller murens beskaffenhed. ... Beliggenheden af de foran omtalte fundamentrester vil fremgaa af foranstaaende skisse.

Den gamle graver meddelte derhos, at han havde paatruffet det gamle stentildannelsessted for Nicolaikirken paa nordsiden af denne kirke, hvor et helt gravkvartal blev tømt for stenbrocker." [34]

Den yngre grävarens berättelse om en påträffad stenmur återgav således en händelse som inträffat endast ett år tidigare varför denna uppgift får anses som tämligen precis. Muren har löpt ut från kyrkan i sydlig riktning. Den äldre gravgrävarens redogörelse var minnesbilder från en tid längre tillbaka men det torde inte vara någon tvekan om att han talat om en mur som löpt parallellt med den nuvarande kyrkan. Efter denna redovisning av Sinding-Larsen skulle det faktiskt endast dröja sex år innan stenmursresterna exakt kunde fastställas:

"I 1910 foretok byarkitekt Harald Års undersøkelse og fastslo at der fra skibets sør-østre hjørne av Nicolaikirken lå en nordsørgående mur og 4,40 m. vestenfor en lignende parallelløpende mur, begge av 3 uregelmessige skifter i ca. 1 m. høyde. I 5,80 m. avstand fra kirkens sørvegg fantes en tverrmur parallellt med denne." [35]

Detaljbild av Nicolaikyrkans norra sida. Mellan tornet till vänster och den norra klerestoriemuren till höger löper en vertikal fog, en s.k. stötfog.

Inplaceras nu de angivna fundamenten på en plankarta får vi den bild över storleken på Nicolaikyrkans södra tvärskepp som ritningen på sidan 23 visar. En intressant detalj i grävarens berättelse är emellertid också uppgiften om att han funnit ytterligare ett grundmursfundament fem meter söder om tvärskeppets sydmur. Det är inte orimligt att tänka sig att denna grundmur tillhört en kyrkogårdsmur som löpt mellan de två kyrkorna. Mer om denna mur längre fram.

Givetvis har Nicolai I även haft ett utskjutande tvärskepp mot norr. Detta avslöjas inte minst om man studerar kyrkans norra yttermurar. Mittskeppets övre mur, dvs. den norra klerestoriemuren, avskiljs numera från centraltornet genom en stötfog - en vertikal fog som gör att murarna på båda sidor ligger stumt upp mot varandra utan att vara i förband, se bild på sidan 32. Då tornet är yngre än klerestoriemuren har stötfogen uppkommit då denna mur en gång lagts stumt upp mot en numera försvunnen murkonstruktion i öster, dvs. mot den här en gång utskjutande tvärskeppsmuren.

Även på motsvarande plats på kyrkans södra sida kan man mär-

Detaljbild av Nicolaikyrkans södra sida. Med rött har markerats gränsen mellan den äldsta muren (till vänster) och den slarvigare uppförda muren som byggdes efter det att man rivit tvärskeppet och skulle påbörja uppförandet av centraltornet.

ka att det en gång funnits en utskjutande byggnadsdel, vilken sedermera blivit borttagen. Här finns emellertid ingen påvisbar stötfog utan påståendet baseras på uppbyggnaden av murverket i det som numera utgör centraltornets nedre delar. Muren är uppförd av ett mindre stenmaterialet och muren är mycket oregelbundet lagd, se bilden på föregående sida. Tydligen har man varit tvungen att mura igen en öppning i den södra klerestoriemurens förlängning mot öster, en öppning som uppstått då man rivit den här befintliga utskjutande, södra tvärskeppsarmen.

Att tvärskepp en gång existerat finns det faktiskt också belägg för i det äldre uppmätningsmaterialet från Nicolaikyrkan. Dessa uppmätningar daterar sig till år 1901 och har vid kontroll visat sig stämma utomordentligt väl med verkligheten. På sektionsritningarna är till synes helt omotiverat ovanför valven medtaget fragmentariska murrester mellan sidoskeppens valv och yttertak; murrester som sträcker sig upp mot klerestoriemurarna. Dessa fragment kan rimligtvis endast förklaras som rester efter tvärskeppsmurarnas ne-

dre delar. Då det i dag inte finns någon förbindelse till utrymmet över sidoskeppens valv har dock inte uppgifterna gått att kontrollera. Att uppmätarna här skulle ha gjort sig skyldiga till fria fantasier är emellertid en tämligen osannolik misstanke.

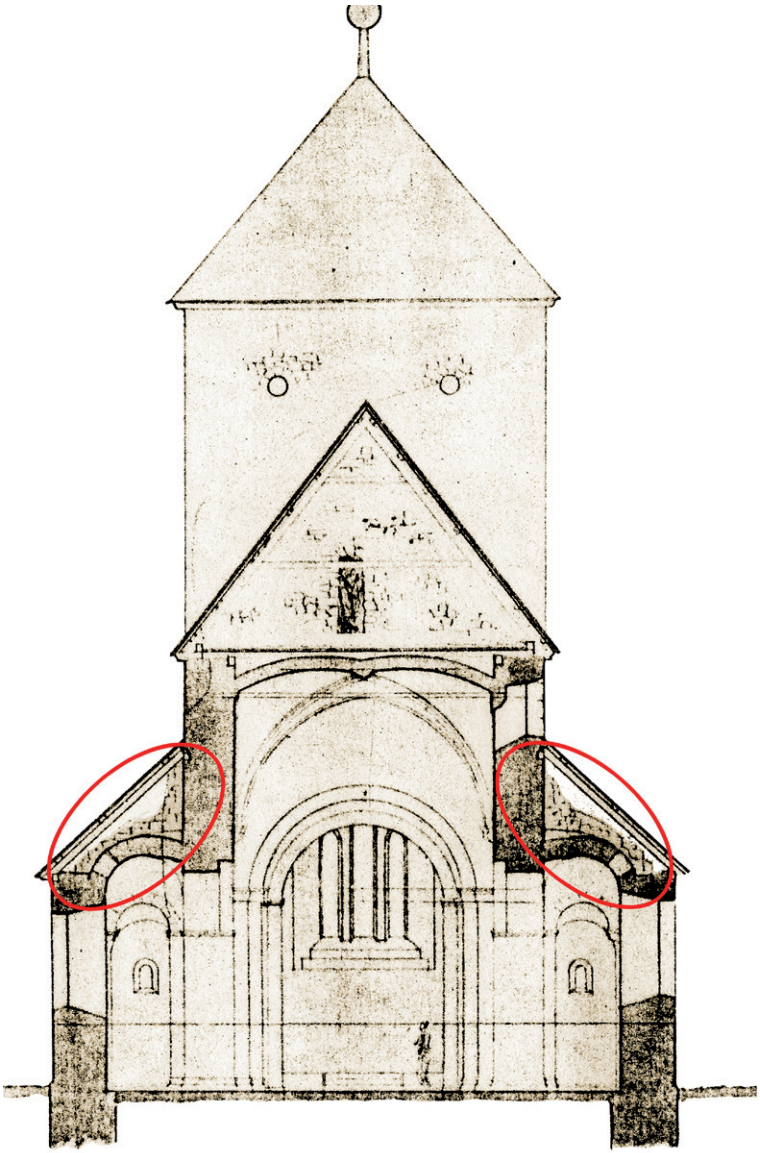

Tvärsektion genom Nicolaikyrkan, inmätt år 1901. Notera att det över sidskeppsvalven är inritat två från klerestorieväggarna utskjutande rester efter murar (inringade med rött). Detta är troligtvis rester efter de forna tvärskeppens utskjutande väggar.

Byggnadsperiod 3

Allmän beskrivning

Den omfattande branden i Nicolaikyrkan bildar författarens uppställda gräns mellan byggnadsperioderna 2 och 3. När byggnadsverksamheten åter tar fart sker detta genom att tvärskeppet i Nicolai I rivs. För att täppa till de härvid uppkomna hålen i sidoskeppsmurarna återanvänder man sig av nedtagna stenblock från tvärskeppet. Nicolaikyrkan blir genom borttagandet av tvärskeppet avsevärt mindre än planerat. Byggnadsverksamheten på Granavollen har däremot inte minskat. Byggnadshyttan överger helt brytning av den mörka stenen, stentypen B. I stället påbörjar man brytning av en helt ny stentyp, den ljusa kalkstenen C.

Det är denna byggnadshytta som, efter det att tvärskeppet nedrivits, bygger det nuvarande tornet i Nicolai. Det är också vid denna tid som arbetet med att slutföra Mariakyrkan återupptas. Troligtvis har man då också helt förändrat denna kyrkans ursprunglig arkitektur. Från att antagligen ha varit tänkt som en basilika med sidoskepp och mittskepp omformas den nu till en hallkyrka, dvs. en kyrka med endast ett stort och brett långhus utan sidoskepp. Långhusmurarna läggs stumt upp mot den äldre kyrkans, Maria I:s, sidoskepp, varvid två vertikala stötfogar uppstår (se bilden här bredvid och ovan, planen på sidan 18 samt bilden på sidan 21). Mitt på den norra respektive den södra långhusväggen placeras ingångar, så också en ingång i den västra gaveln. Däremot finns inte en enda fönsteröppning i det nyuppförda långhuset. Utformningen måste givetvis ha varit påverkad av den funktion som långhuset varit avsedd att ha. Att långhuset helt saknar fönsteröppningar är mycket annorlunda, för att inte säga unikt, jämfört med den gängse planlösningen för sockenkyrkor vid denna tid.

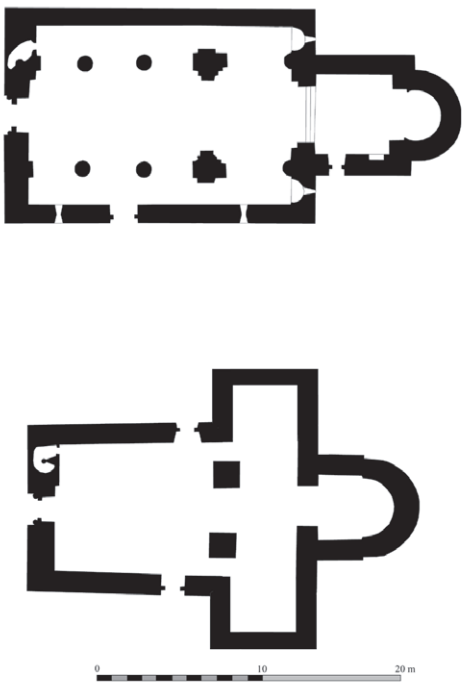

Stenbebyggelsen på Granavollen under byggnadsperiod 3. Efter brand rivs Nicolaikyrkans tvärskepp och Mariakyrkans långhus uppförs.

Stötfogen i Mariakyrkans södra långsida. Muren till vänster tillhör byggnadsperiod 3, till höger byggnadsperiod 4.

Nicolaikyrkans övre tornmur visar prov på både de ljusa såväl som de mörka kvaderstenarna. Fönsteromfattningen är tillverkad helt i den ljusa kalkstenen medan den korsmärkta stenen nederst till vänster kommer från den äldsta Nicolaikyrkan.

Nedrivandet av den norra och den södra tvärskeppsarmen i Nicolaikyrkan har givetvis frigjort en mycket stor mängd av mörka, finhuggna kvaderstenar. Dessa har därför kunnat användas i alla hörnpartier i Mariakyrkans samtidigt uppförda långhus. De återfinns också i de tre portalerna i långhuset. På en nivå ca fyra meter upp från marken har emellertid de mörka blocken börjat ta slut. För att slutföra uppförandet av Mariakyrkans långhus har man därför fått nytillverka hörnkvadrar i den ljusa stentypen, typ C. I detta skede har man också planerat att riva den äldre centraltornskyrkan Maria I och ersätta denna med ett stort rektangulärt kor. Det äldre centraltornet rivs därför och byggnadsmaterialet härifrån, stentyp A, återanvändes i det nya långhuset.

Hur vet man detta?

Tornmurarna i Nicolaikyrkan uppvisar en betydligt slarvigare byggnadsteknik än den hytta som stått bakom tillverkningen av de finhuggna, mörka kvaderstenarna. I tornmurarna finns en blandning av alla tre stensorter. En för byggnadskronologin viktig iakttagelse är att det inte finns en enda återanvänd absidsten i tornet. Detta bör

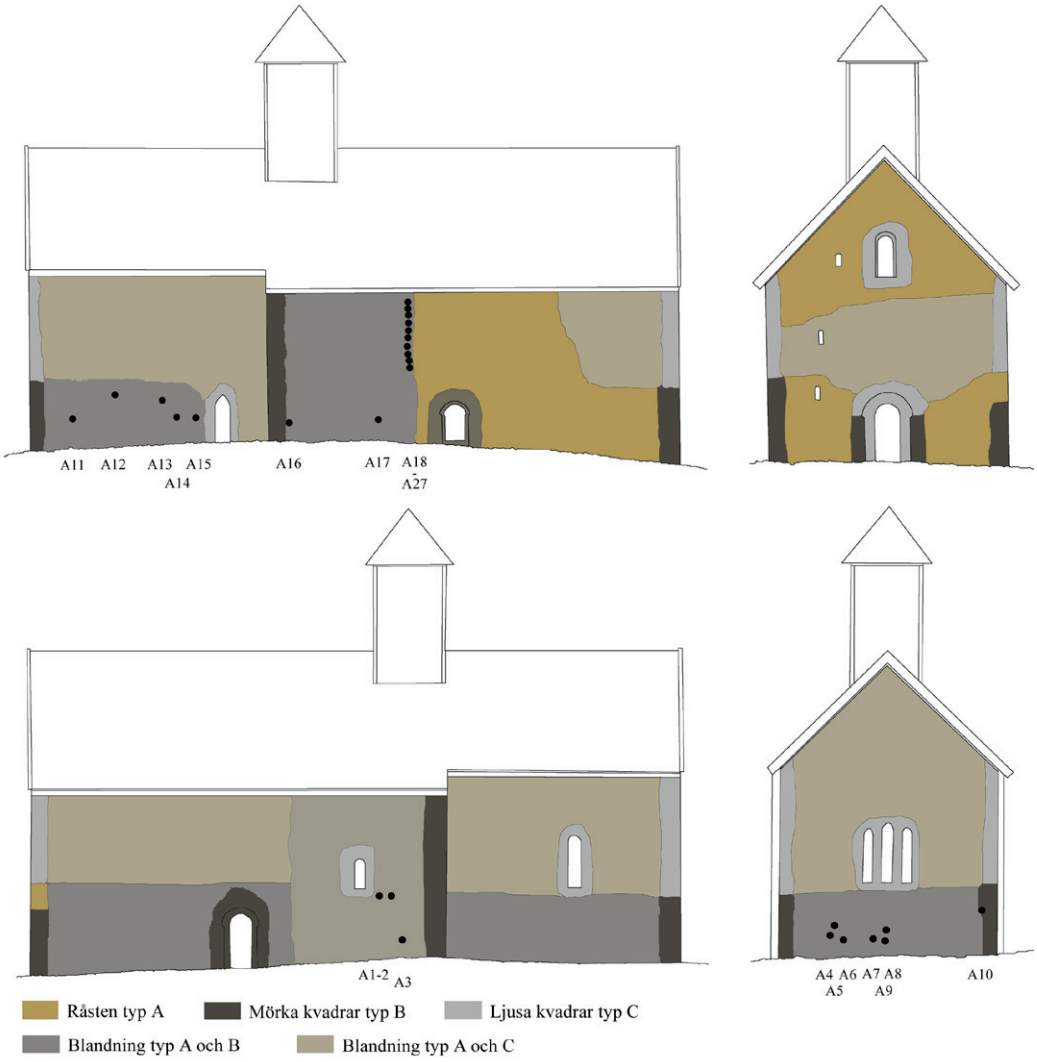

visa att dess tillkomsttid ska förläggas till en tidpunkt före nedrivandet av Nicolaikyrkans absid men efter den stora branden.

Av bilden på nästa sida framgår att det dominerande byggnadsmaterialet i Mariakyrkans långhus väster om stötfogarna är stentyp A. Vid uppförandet av långhusmurarnas nedre delar har man här dessutom haft tillgång till en viss kvantitet av mörka kvaderstenar som tillvaratagits vid rivningsarbeten i Nicolaikyrkan. Dessa har speciellt använts vid uppförandet av Mariakyrkans norra och södra

Portalen i Mariakyrkans västra gavel. De två kolonnerna på ömse sidor om öppningen är olika utformade. De nedre delarna kommer från den äldsta Nicolaikyrkan.

portal, i nederdelarna till långhusmurarnas båda västra hörnkedjor samt i västportalens nedre delar. När väggarna rests till några meters höjd har emellertid tillgången på äldre kvadrar upphört och man har tydligen varit tvungen av nytillverka byggnadsmaterial av den ljusa stentypen.

En närmare blick på Mariakyrkans västportal avslöjar dessutom en viktig byggnadsarkeologisk detalj som författaren upptäckte redan på 1970-talet. Det handlar om utformningen av själva porta-

Motstående sida: Författarens skiss över hur de olika stensorterna förekommer i Mariakyrkans murar. Observera att skissen endast är gjord efter studier från marknivå och således endast anger huvuddragen, inte detaljerna, av murstrukturerna. Om benämningen A1-A27, se tabellen på sidan 45.

Motstående sida: De två bilderna visar portalens olikformade kapitäl tillverkade av den yngre kalkstenen medan nederdelen av kolonnerna är tillverkad av den äldre, mörka stenen.

len vilket faktiskt ger en helt ny kunskap om Nicolaikyrkans sedan länge försvunna tvärskepp.

Mariakyrkan har i bottenplanet totalt fyra dörröppningar, en i koret, två i långhusmurarna och en i västgaveln. Av dessa är endast den västra försedd med utsmyckningsdetaljer. Två fristående kolonner med runda baser och tärningskapitäl flankerar här dörröppningen, se bild på nästa sida. Det märkliga med de båda kolonnerna är emellertid att de till utseendet inte är lika. Västportalen blev uppmätt i detalj år 1901 men trots att man redan då måste ha konstaterat skillnaden gjordes det inget försök att förklara detta mycket märkliga förhållande. J. Meyer tog dessutom med en bild av portalen i Norsk kunsthistorie år 1925 och utan att reflektera över asymmetrin daterar han den till ca 1100. [36]

De två baserna till portalens kolonner har olika form. De är återanvänt material från två olika muröppningar.

Dörröppningens norra kolonn består av fyra delar. Längst ned återfinns en rund bas. Själva skaftet, pelaren, är sammansatt av två runda stenblock där den översta stenen är längre än den understa. Kolonnen avslutas uppåt av ett s.k. ”tryckt” tärningskapitäl. Den södra kolonnen består också av en rund bas. Denna har dock en mera profilerad form jämfört med den norra och är inte lika hög.

Skaftet består av två runda stenblock av den mörka stentypen B, båda lika långa. Kapitälet är liksom det i portalens norra kolonn av tärningstyp. Det har också samma profilering men är betydligt högre.

De båda kolonnerna i samma portal har således olika utseende! Detta är ju fullständigt ologiskt. Varför är det så? Det använda stenmaterialet ger en del av svaret. Det visar sig nämligen att man vid portalens uppförande använt sig av både den mörka stentypen B och den ljusa stentypen C. I den norra kolonnen är basen och skaftets nedre sten utfört i stentyp B, medan samma material i den södra kolonnen återfinns i basen och hela skaftet. Kolonnernas övre delar samt de två yttre portalbågarna är däremot tillverkade av stentyp C.

Tydligen har man vid uppförandet av Mariakyrkans västra gavel inte bara haft tillgång på äldre, mörka kvadrar från den äldsta Nicolaikyrkan utan även delar av omfattningar till muröppningar från samma kyrka. De olika baserna visar dessutom att stenarna kommer från två olika muröppningar i den gamla kyrkan. Dessa sekundäranvända omfattningar har emellertid endast varit fragmentariska, varför byggnadshyttan som uppförde Mariakyrkans långhus har fått nytillverka kolonnernas övre delar och då varit tvungen att använt sig av den ljusa stentypen C som ersättning för den mörka.

Var i Nicolaikyrkan har dessa fragmentariska kolonner då en gång varit placerade? Denna kyrka är, som tidigare visats, mycket fattig på rent dekorativa element. Dessa element består i princip endast av fristående kolonner kring västgavelns portal och västgavelns stora fönsteröppning. Tänkbara platser för de i Mariakyrkan återanvända kolonnstenarna kan därför endast sökas i sådana delar av kyrkan som tillmätts stort statusvärde. Egentligen finns det bara två sådana tänkbara placeringar, nämligen

som fönsteromfattningar i de södra och norra tvärskeppsarmarnas murar. Dessa tvärskeppsfönster har helt enkelt ha haft samma utseende som det ännu existerande mittskeppsfönstret i den västra gaveln.

I den nuvarande Mariakyrkans västra portal finns det alltså bevarade delar efter två större fönsteromfattningar tillhörande den äldsta Nicolaikyrkan. Av dessa två ursprungliga fönsteromfattningar har man tydligen med svårighet endast kunnat få ihop drygt två tredjedelar att användas i en portalomfattning. En inte alltför djärv förklaring skulle kunna vara att orsaken till detta är att de övriga omfattningsdelarna skadats så svårt vid branden att de inte kunnat återanvändas. Just muröppningar i stenbyggnader skadas nämligen svårt vid större bränder. I Nicolaikyrkan ser man än i dag hur muröppningarnas övre stenpartier härjats hårt av branden medan de nedre delarna blivit mer skonade från förödelse. Detta är fullt naturligt då luftdraget och den intensiva hettan gjort att eldsflammorna slagit ut genom fönsteröppningarna och stigit uppåt. Det är också just de övre stenpartierna i de forna fönsteromfattningarna som man varit tvungen att nytillverka vid stenarnas återanvändning i Mariakyrkans västportal.

Äldre forskare har endast räknat med ett enda, större förändringsarbete på Nicolaikyrkan, nämligen ombyggnaden av kyrkans östra del från absid till rätvinkligt kor. De mörka kvaderstenarna, stentypen B, i Mariakyrkans långhus kan emellertid omöjligt härstamma från förändringen av Nicolaikyrkans kor och absid, eftersom det i Mariakyrkans långhusmurar inte finns en enda observerbar sekundäranvänd absidsten. Först under ett senare skede, dvs. under byggnadsperiod 4 i samband med Mariakyrkans korutvidgning, har sekundäranvända absidstenar använts som byggnadsmaterial. Som tydligt visas på bilden sidan 37 finns absidstenarna då i en så överväldigande stor riklighet att den totala avsaknaden i kyrkans västra delar otvetydigt måste bero på att Nicolaikyrkans äldre kor med sin absid fortfarande existerade under byggnadsperiod 3.

Som alltså visats ovan finns i Mariakyrkans västportal både nytillverkade ljusa kvaderstenar och återanvänt mörkt stenmaterial från den äldsta Nicolaikyrkan. Då de mörka kvadrarna, som tillhör byggnadsperiod 2, endast finns som sekundärt byggnadsmaterial måste den nuvarande Mariakyrkan vara yngre än denna period. Härmed är det helt klart att den uppfattning som tidigare forskare haft att den nuvarande Mariakyrkans västliga delar är identiska med den äldsta kyrkan uppe på Granavollen i grund är helt fel.

Byggnadsperiod 4

Allmän beskrivning

Ombyggnaden av Mariakyrkan till en hallkyrka har nu kommit så långt att det nya långhuset står färdigt. Man kan därför successivt börja riva ner de sista resterna efter Maria I, dvs. absiden, koret, centraltornet och tvärskeppet. Från de båda befintliga stötfogarna i den norra och den södra långhusmuren, vilka uppstått när man lagt långhusets murar stumt upp mot tvärskeppets murar, utvidgas det nya långhuset mot öster. Runt det äldre koret uppförs det nya, rektangulära koret, först till några meters höjd, sedan till full höjd.

Samtidigt som byggnadsarbetena pågår i Mariakyrkan arbetas det på Nicolaikyrkan. Här river man det äldre koret med sin absid och förlänger sedan kyrkans kor åt öster. Liksom fallet med Mariakyrkan blir slutresultatet ett kor utan absid. Det märkliga, runda tornet invid Nicolaikyrkan, som kanske tjänat som ett provisoriskt klocktorn, rivs ner när Nicolais centraltorn står klart. På tornets plats, utmed den norra kormuren, byggs en sakristia. De från kyrkans absid och från det fristående runda tornet nedtagna, bågformade kvaderstenarna återanvänds sedan som byggnadsmaterial i flera pågående byggnadsarbeten i kyrkans närområde. Runt Mariakyrkan uppförs en hög mur som inhägnar denna kyrka från omvärlden. I sydöstra hörnet av kyrkogården byggs det alltjämt bevarade tornet som ett fristående trapptorn. Samtidigt uppförs det s.k. Steinhuset trehundra meter väster om kyrkorna.

Under perioden är den romanska bågformen alltjämt aktuell men en liten, men dock klar, antydan till spetsbåge i vissa muröppningar röjer de första trevande försöken mot den nya, gotiska stilen.

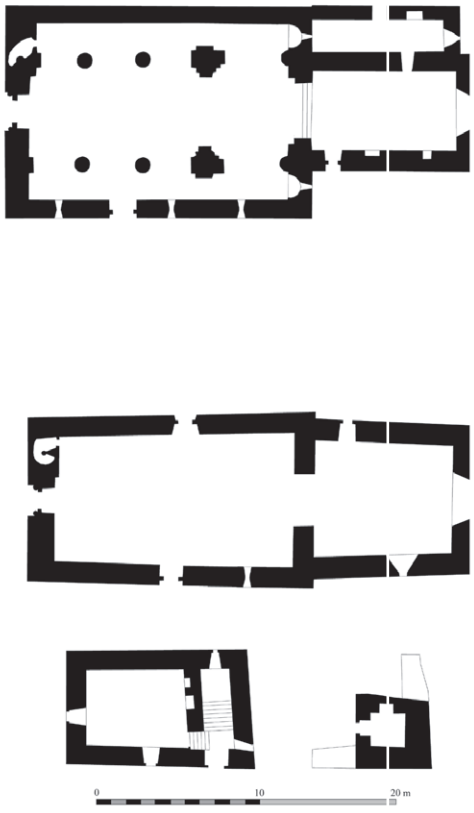

Stenbebyggelsen på Granavollen under byggnadsperiod 4. De båda kyrkornas kor byggs om och förstoras. Samtidigt uppförs en hög mur runt Mariakyrkan med ett stentorn. Steinhuset byggs.

Hur vet man detta?

Spåren av byggnadsperiod 4 framträder tydligt i båda kyrkornas murar men också i murarna till det fristående tornet och i Steinhusets väggar. En närmare undersökning av Mariakyrkans nya kor visar att ombyggnaderna av detta och Nicolaikyrkans måste ha skett samtidigt. I Mariakyrkans nya kormurar finns nämligen en mängd sekundäranvända, rundade absidstenar från Nicolaikyrkan. Om man dessutom jämför murverksstudien med en stilanalys erhålls ytterligare viktig information. Resultatet medför helt enkelt att byggnadskronologin för Mariakyrkans östra delar kan bestämmas i detalj.

Till vänster: Den kyrkliga byggnadsverksamheten koncentreras under perioden till att utvidga de båda kyrkornas kor. Här ses Marikyrkans östra korfönster.

Granskar man väggarna lite närmare visar det sig att Mariakyrkan öster om långhusets båda stötfogar är uppförd av alla tre stensorterna A, B och C. Dessa uppträder emellertid i olika kombinationer som visats på bilden sidan 37. För att färdigställa långhusets östra del har t.ex. de medeltida byggarna i den norra muren använt sig av mörka kvadrar och mörk, tuktad sten. För att uppföra den södra långhusmuren har man emellertid, förutom dessa stensorter, även använt sig av de finhuggna, ljusa kvaderstenarna.

En situation som avtecknar sig relativt tydligt är den förändring av byggmaterial som inträffat efter det att man uppfört Mariakyrkans nya kor till en höjd av ca tre meter från markytan. Detta ses tydligt på bilden sidan 37. Upp till denna nivå, strax under fönsteröppningarna, är väggarna uppförda av både mörka kvadrar och ljusa tuktade stenar men också av en mindre mängd tuktade mörka stenar. Över denna gräns saknas emellertid helt de mörka kvadrarna. I den södra kormuren finner vi t.ex. enbart tuktad mörk sten och den tuktade ljusa stenen, medan fönsteromfattningen och hörnkedjan består av enbart ljusa kvadrar. I den övre delen av de norra och östra kormurarna finns enbart ljus sten i såväl tuktat utförande som i kvaderteknik.

De kyrkbyggare på Granavollen som under byggnadsperiod 4 förde upp de nedre delarna av det nya koret till Mariakyrkan hade alltså tillgång till mörka kvadrar, dels släta sådana, dels rundade absidstenar. Man utelämnade emellertid ett murparti på ett par meters bredd i det blivande nordvästra korhörnet, på platsen för den tilltänkta kordörren, se bilderna sidorna 37 och 43. Först lite senare verkar denna del av koret ha blivit tillsluten, då med enbart den ljusa stentypen. Denna inkonsekvens kan givetvis vara en ren tillfällighet, men den kan också förklaras på ett annat sätt. I de gamla koren

Att studera Mariakyrkans södra fasad är som att läsa en byggnadsarkeologisk instruktionsbok. Här finns olika stensorter, olika avläsbara byggnadsetapper och olika konststilar.

Mariakyrkans kordörr i den norra muren. Hela portalomfattningen är utförd av den ljusa stensorten. Till skillnad från muröppningarna i de äldre byggnadsskedena börjar nu spetsformen göra sig aktuell.

i Maria och Nicolai stod ju huvudaltarna vid vilka hela den religiösa verksamheten uppe på Granavollen cirkulerade. Vid dessa huvudaltare hölls dagliga mässor vilka inte fick brytas. Hur löste man detta problem så länge ombyggnadsarbetena av koren pågick?

I Nicolaikyrkan skedde korutvidgningen genom att man bibehöll korets bredd men förlängde den norra och den södra kormuren mot öster. Teoretiskt sätt kan man ha bibehållit det gamla altaret till dess nybygget stod klart. I Mariakyrkan gick man tillväga på ett annat sätt. Här lades istället det nya koret murar runt omkring det gamla koret. Under uppförandet av de nedre delarna av det nya koret kan således det gamla koret med absid fortfarande ha stått kvar. Planen på sidan 18 visar att avståndet mellan de gamla och de nya korväggarna åtminstone är en halv meter, varför en sådan lösning är praktiskt genomförbar. Att man då inte helt slutit det nya koret i det nordvästra hörnet kan kanske bero på att man helt enkelt velat ha kvar en transportväg när rivningen av det gamla koret igångsattes. Längden på det murparti som man på detta sätt har hållit öppen stämmer också med längden på det äldre koret.

Mariakyrkan är ytterst fattig på dekorativa element, vilket i hög grad försvårar en konsthistorisk analys. En sådan skulle givetvis ha kunnat tjäna som stöd för själva byggnadskronologin. Det är faktiskt

endast kyrkans muröppningar som rent stilhistoriskt kan hjälpa oss. Öster om de båda stötfogarna i långhusmuren finns fem fönsteröppningar och en dörröppning. Tre av fönsteröppningarna är lancettformade och sitter i en samlad grupp i den östra kormuren, se bilden på sidan 41. De två övriga fönsteröppningarna är placerade i kyrkans södra långhusmur och i dess södra kormur. Dessa öppningar är i det närmaste rundbågiga, se bilden här bredvid. En viss antydan till spetsbåge gör sig visserligen gällande, men denna är så liten att den nästan endast framgår vid en detaljuppmätning.

En jämförelse mellan de två fönsteromfattningarna i Mariakyrkans södra mur visar att dessa troligtvis är tillkomna vid samma tid. Båda fönsteromfattningarna är utförda i den ljusa kvaderstenen och båda har en kraftig avfasningen ut mot de yttre murliven. En annan överensstämmande detalj är utformningen av själva valvbågarna. Dessa är valvbågar uthuggen ur två horisontellt liggande kvadrar där den vertikala fogen ligger mitt i valvbågen, se bilden ovan.

En intressant iakttagelse är att det i rundbågen som kopplar samman Nicolaikyrkans stora korfönster finns sex stycken avvikande, klart röda stenar av Ringerikesandsten. Flera av dessa stenar är dessutom betydligt smalare än de övriga valvbågsstenarna, se bilden på föregående sida. Just denna röda stensort har använts för tillverkning av flera av Hadelands runstenar. Den alltjämnt existerande

Nicolaikyrkans östra korfönster svarar i sin stil helt till Mariakyrkans korfönster. Rundbågen som sammanbinder de tre fönsteröppningarna antyder dock att det är frågan om en brytningstid mellan romansk och gotisk tid.

runstenen på kyrkogården är t.ex. utförd i detta stenmaterial. Kanske är det så att en eller ett par runstenar har återanvänts i denna valvbåge.

Först när Nicolaikyrkans kor var färdigbyggt har man satt igång arbetet med att bygga sakristian utmed den norra kormuren. Detta visar tydligt de s.k. förtagningar som finns i sakristians östra gavelväggs anslutning till den norra kormuren. Här har byggarna vid uppförandet av kormuren låtit några stenar skjuta ut för att dessa senare skulle kunna bilda förankringar till den planerade sakristiemuren. Dessa sammanbindningsstenar är mörka, sekundäranvända kvadrar, ett stenmaterial som man ju hade tillgång på vid korets uppförande. I sakristiemurarna finns dock icke en enda mörk kvadersten, vilket visar att tillgången på detta äldre byggnadsmaterial tagit slut innan sakristian blev uppförd.

Ovan: En av Mariakyrkans två fönsteröppningar åt söder. Notera att man använt sig av den ljusa stensorten enbart till överdelen. Den skrånade smygen fortsätter dessutom inte runt hela öppningen.

Nedan: Nicolaikyrkan i början av 1800-talet. Troligtvis kan bilden dateras till år 1814. Detta är en tidpunkt innan man förstorat fönstren i det södra sidoskeppet.
37

Kyrkogårdstornet

Sydöst om Mariakyrkan står en mindre tornbyggnad från medeltiden. Stentornet har en närmast kvadratisk planform på ca 5,5 x 5,0 meter. Höjden på stenmurarna uppgår till närmare sju meter. En tredje våning utgörs av en yngre träpåbyggnad. Entrén till tornet görs via en låg och tämligen smal dörröppning i bottenvåningens västra mur.

I det inre är tornet således uppdelat i tre våningar. De båda träbjälklagen bärs upp av ett från murarna fristående timmerverk. Vid en av författaren redan år 1972 gjord undersökning av de inre murliven kunde inga hål efter ursprungliga golvbjälkar konstate-

Det medeltida stentornet vid kyrkogårdens sydöstra hörn. Fönsteröppningen är en ursprunglig dörröppning. Notera putsen som täcker det område där försvarsmuren en gång var sammanbyggt med själva tornet.

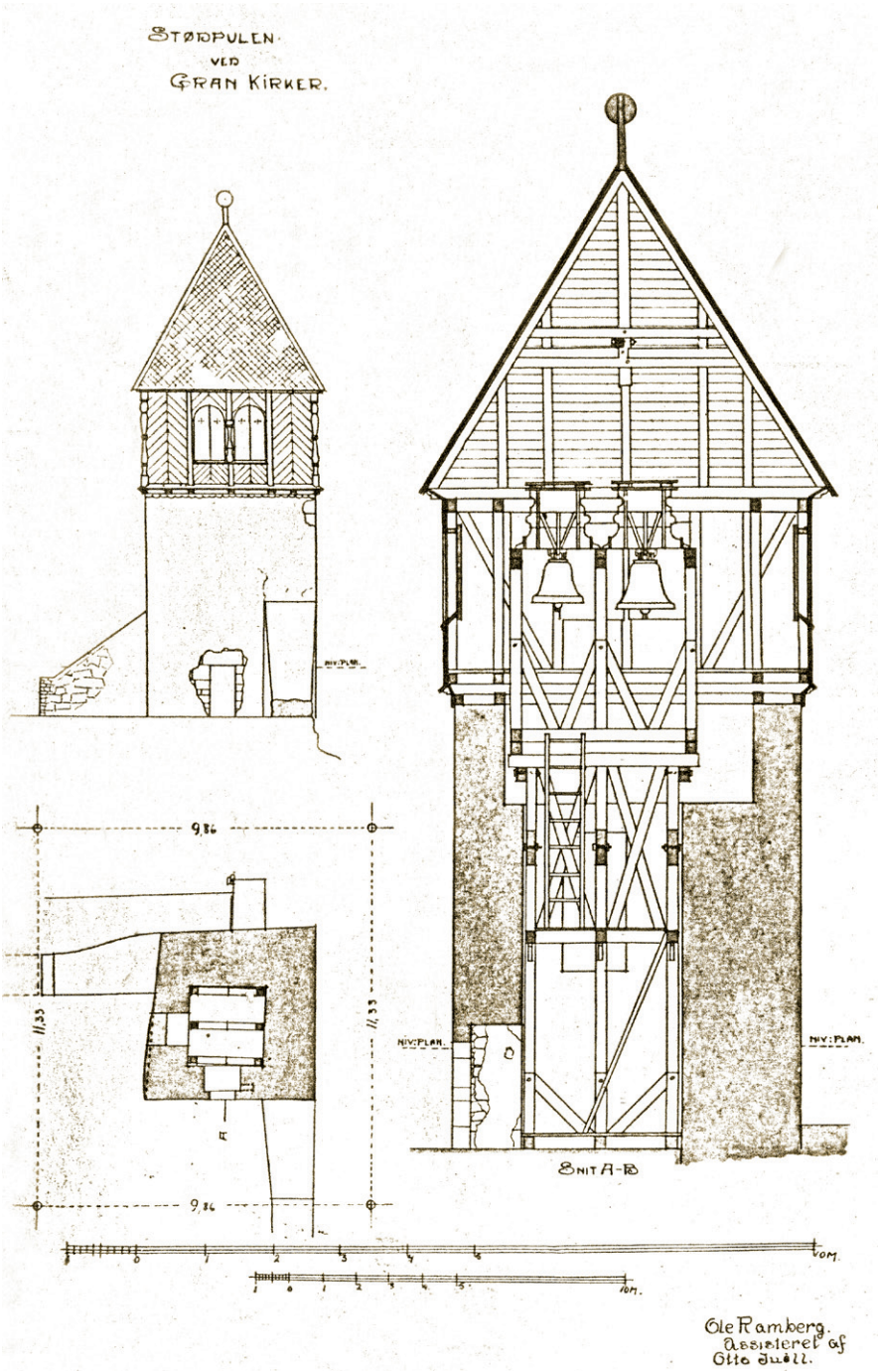
STØDPULEN
VED
GRAN KIRKER.
NIV: PLAN.
9,86
11,33
9,86
SNIT A-B
NIV: PLAN.
NIV: PLAN.
0
1
2
3
4
5
6 M.
1
0
1
2
3
4
5 M.
Ole Ramberg.
Assisteret af
Otto Juell.

ras.[38] Det verkar således som att även den ursprungliga, medeltida träkonstruktionen har varit fristående.

I höjd med det nuvarande andra våningsplanet finns en igenmurad öppning åt norr. Denna öppning är genom sin storlek utan tvekan en ursprunglig dörröppning. Liksom ingångsöppningen i bottenvåningen saknar den en valvbåge. I stället avslutar två kraftiga, raka stenöverliggare dörrhålet uppåt.

Uppåt avslutas tornet alltså numera av en med träväggar tillbyggd övervåning. Denna utökning av tornets höjd skedde efter allt att döma under 1860-talet i samband med den då genomförda restaureringen av de båda kyrkorna. [39] Efter en brand i Mariakyrkan året 1813 verkar det som om man fram till år 1861 inte haft tillgång till några kyrkklockor uppe på Granavollen. Under åren 1861 och 1863 ändrades emellertid detta i och med att nya klockor upphängdes i tornbyggnaden. Tornet har således inte någon längre tradition som klocktorn. Innan ombyggnaden på 1800-talet tjänstgjorde det som ”telthus”. [40] En äldre skiss i Christopher Hammers samlingar återger tornet som ett hus med sadeltak. Som Bernt Lange mycket riktigt påpekat är det emellertid inte troligt att teckningen visar byggnadens ursprungliga takutseende. Redan när teckningen utfördes bör taket ha varit starkt förändrad i förhållande till sin ursprungliga form. [41]

Tornet är i dag i det närmaste fristående. Endast en låg kyrkogårdsmur ansluter i väster. Annorlunda var det år 1901. Från detta år finns nämligen två avbildningar av tornet, varav den ena är den uppmätningsritning som visas nedan. På denna framgår klart och tydligt att det till den norra och västra fasaden ansluter en betydligt högre kyrkogårdsmur än vad som numera är fallet, närmare fyra meter hög. Denna höga mur ses också på teckningen från samma år, avbildad här bredvid. Tornet var således i början av 1900-talet ett hörntorn vilket låg i liv med den östra och den södra kyrkogårdsmuren.

En närmare datering av tornet har aldrig tidigare kunnat göras. Att byggnaden är av hög ålder är oomtvistligt men trots detta framstår tornet uppe på Granavollen ändå så märkligt tidlöst. Inga muröppningar kan ge ens de grova dateringshållpunkterna om det är frågan om romansk eller gotisk tid. Men trots denna brist finns det möjlighet att närmare inpassa tornet i de båda kyrkobyggnadernas relativa kronologi. Tornmurarna kan faktiskt bokstavligt fås att tala!

Omfattningarna runt tornets båda dörröppningarna består av mörka, finhuggna kvaderstenar. Även om det också finns en del mörka kvadrar i det övriga murverket består dock detta mest av stenar

Motstående sida: Uppmätningsritning av stentornet från år 1901. Stenväggarna har olika tjocklek vilket visar att det varit ett hörntorn i en försvarsanläggning.

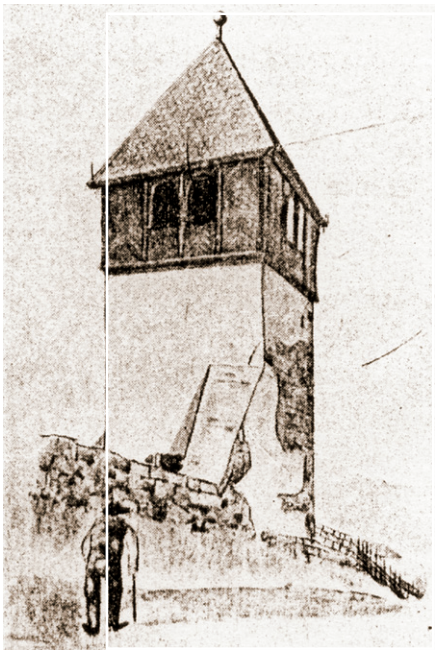

Stentornet år 1901 med den då alltjämt kvarstående resten av den höga, södra försvarsmuren.

i samma typ som ovan betecknats som stentyp A. Redan detta ger en viss datering av byggnaden. På grund av de mörka kvadrarna kan tornet inte vara äldre än Nicolaikyrkans äldsta delar, det vill säga period 2. Men en snävare tidsbegränsning kan faktiskt göras. I omfattningen till bottenvåningens ingång finns nämligen en ljus, finhuggen kvadersten. En datering ända tillbaka till period 2 är därför omöjlig. Den första gången som den ljusa stenen användes på Granavollen är under period 3 i samband med uppförandet av Mariakyrkans långhus. Jämförs nu stenmaterialets sammansättning i tornmurarna med t.ex. Mariakyrkans långhusmurar noteras dessutom en avgörande likhet. Endast kring portalerna och i hörnkedjorna har kvadrarna använts; de resterande murpartierna är uppförda av tuktad sten. Tornet kan således knappast vara äldre än period 3. Om det dessutom funnits mörka absidstenar hade den bakre gränsen emellertid helt säkert kunnat utpekas till period 4. Och det finns det faktiskt!

År 1976 nedknackades tornets yttre puts och de gamla stenmurarna frilades. Författaren passade då på tillfället att köra upp från Malmö för att besöka Granavollen för att kunna besiktiga murarna ”på plats”. Resan var inte förgäves. Ett mindre schakt hade tagits upp i själva dörrhålet för att man skulle kunna bestämma höjden på den ursprungliga markytan när tornet uppfördes. Den nuvarande tröskelstenen visade sig vara senare ditlagd. Den medeltida tröskelnivån ligger minst 40 cm under den nuvarande. Det som författaren emellertid var mest intresserad av var om det fanns absidstenar i tornmurarna vilket alltså visade sig vara fallet. I den östra yttermuren noterades en mörk absidsten med svagt konvex rundning samt en liknade absidsten i den västra väggen. Dessutom påträffades i den östra sidomuren till bottenvåningens dörröppning ca 130 cm över tröskeln en mycket svagt konvexformad, finhuggen kvader. Likaså upptäcktes två stycken mörka och finhuggna kvadrar med tydligt konvexa sidor placerade relativt högt upp på tornmuren. Alla dessa påträffade absidstenar gör att tornet nu helt säkert kan passas in i kyrkornas byggnadskronologi. Stentornet är utan minsta tvekan uppfört under byggnadsperiod 4. [42]

Stentornet med inlagda röda markeringar som visar storleken på de under medeltiden anslutande, höga kyrkogårdsmurarna.

Vad har då tornet en gång tjänat för syfte? Bernt Lange var av uppfattningen att det varit ett försvarstorn, en tillflyktsplats vid ofärd. [43] Från år 1732 omtalas det också att ”i fordums tiider att have vaeret et Asylum eller Tilflugtsted hvorhen folck, som var Kommen i nogen Uleilighed flyede, og nöd der paa en viiss tiid nödtörftig ophold og saa lenge fri for all tiltale.” [44] Behovet av att anlägga en så massiv stenbyggnad i ett av kyrkogårdens hörn måste emellertid snarast ses mot en närmast fortifikatorisk bakgrund. De år 1901 alltjämnt existerande resterna efter höga kyrkogårdsmurar ger dessutom ytterligare stöd för hypotesen att tornet haft ett försvarssyfte. Men som tillflyktsplats kan det knappast ha byggts. För ett sådant ”passivt” försvar är nämligen det inre utrymmet alltför litet.

Tornet kan eventuellt ha varit högre än det är nu. Tvärsektionen genom byggnaden, se sidan 46, visar emellertid att detta är mindre troligt. Drygt fem meter över marknivån sker en kraftig indrag-

ning av de inre murliven. De sålunda starkt förtunnade murarna kan knappast ha varit särskilt höga. Man kan därför tämligen säkert våga anta att tornet under medeltiden rimligtvis inte har varit högre än de nuvarande stenmurarna.

I tornmurarna finns endast två muröppningar, vilka båda har varit dörröppningar. Förekomsten av enbart dörrhål är något förbryllande. Från tornet måste man genom den övre dörröppningen ha kommit ut på någon form av gångbro som löpt några meter upp innanför den östra kyrkogårdsmurens krön. Varför finns det då inte någon motsvarande dörröppning i övervåningen åt väster ut till en gångbro utmed den södra kyrkogårdsmuren?

Svaret finns kanske på uppmätningsritningen från år 1901. Här sträcker sig den östra kyrkogårdsmuren endast drygt tre meter norr om tornet och avslutas med något som bör tolkas som en rest efter en hörnkedja. Detta visar på en äldre portöppning i den östra kyrkogårdsmuren strax norr om tornet. Denna port kan troligtvis förklara tornets existens. Tornets små dimensioner visar att detta endast tjänstgjort som trapptorn till gångbron över porten, en gångbro/skyttevåning som kanske haft till uppgift att förstärka portförsvaret. Genom att placera trappan inne i tornbyggnaden kunde försvaret fortsätta även efter det att porten forcerats. Denna något krigiska bild i en annars fredlig, kyrklig närmiljö förstärks faktiskt av det faktum att det i dörrhålet in till bottenvåningen finns ett invändigt bomhål så att dörren effektivt har kunnat blockeras med en träbom från insidan.

Steinhuset

Ca trehundra meter väster om kyrkorna på Granavollen ligger Steinhuset, en medeltida byggnad på ca 12 gånger ca 8 meter, uppförd av sten i två våningar och med en källare. Vad denna byggnad en gång haft för funktion har det länge tvistats om. Tragiskt nog saknas det helt några arkivaliska uppgifter om Steinhuset före 1600 talet. Detta förhållande, tillsammans med det faktum att medeltida stenhus är oerhört sällsynta på den norska landsbygden, har gjort, att man till Steinhuset har kopplat en mängd myter och legender. I början av 1900-talet fördes dessutom i norsk press en intensiv och stundtals hätsk forskardebatt om vad för ursprunglig funktion huset haft; vissa menade att det var en rest efter ett cistercienserkloster, andra hävdade att det var Hamarbiskopens speciella residens vid visitationsresor i södra delen av sitt stift.

En tredje teori utgick från att det helt enkelt varit den mäktige prästen i Gran som på 1200-talet haft huset som gilleshus. Steinhusets tillknytning till Grans prästgård är lätt att förstå. Fram till förra sekelskiftet stod nämligen en av Norges större prästgårdsbyggnader på platsen strax väster om Steinhuset; en trähusbebyggelse vars äldsta delar härstammade från 1500-1600-talen.

Steinhuset sett från söder. Byggnaden ligger på en i terrängen svagt markerad höjdplatå med berget nästan uppe vid markytan.

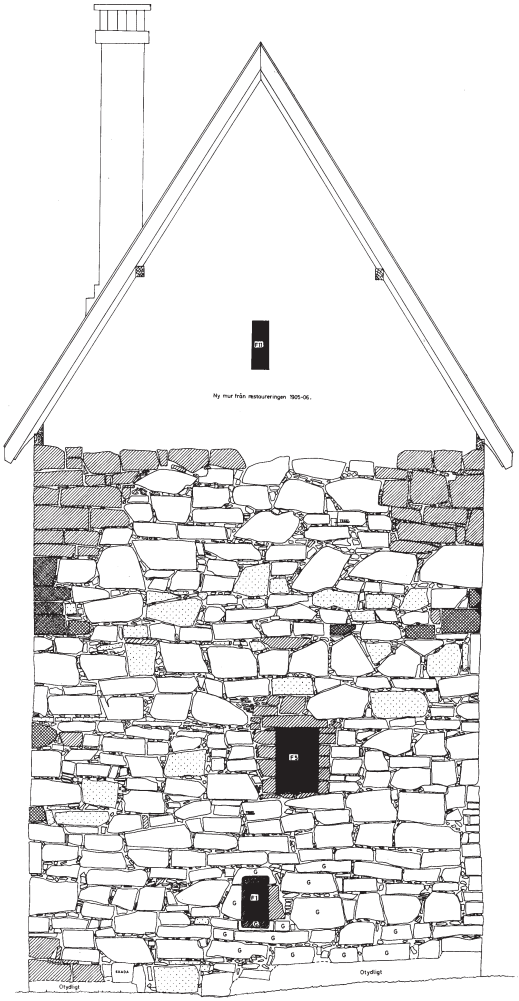

På följande sidor visas uppmätningar av Steinhuset från 1972/1973. De mörkare stenarna är tillkomna som reparationer, dels efter branden på 1500-talet, dels under restaureringen i början av 1900-talet.

Ovan: Steinhusets norra gavel.

Som det redan omtalats i inledningen till denna bok genomförde man under åren 1905-1906 en stor restaurering av Steinhuset. Byggnaden hade under lång tid fått förfalla och den var vid förra sekelskiftet i ett bedrövligt skick. I början av 1970-talet utfördes åter en restaurering av huset. I samband med denna fick författaren tillsammans med assistent Christina Ollermark möjlighet till att göra en omfattande byggnadsarkeologisk dokumentation och analys av hela byggnaden. Denna avslöjade snabbt väsentliga detaljer och resultaten kunde ge en delvis ny bild av hur det medeltida Steinhuset en gång sett ut.

Steinhuset har för länge sedan härjats svårt av en våldsam brand. En främre tidsgräns för branden ges av en i huset bevarad profilerad mittpost till ett träfönster med tillhörande fönsterkarm. En konsthistorisk datering av mittposten för den ned till 1500-talets andra hälft. Den förödande branden måste således ha inträffat före denna tid. En närmare datering än denna främre tidsgräns är däremot tyvärr omöjlig att göra. Efter katastrofen har huset genomgått en repareration men sedan skonats från större förändringar. Steinhuset står därför i dag som en av Norges verkliga byggnadsklenoder från medeltiden.

Steinhusets exteriör

Exteriört domineras idag Steinhuset av takets höga resning. Hur detta sett ut före branden är dock omöjligt att veta något om. Gavlarnas spetsiga, övre delar är nämligen uppmurade vid restaureringen åren 1905-1906. Uppslaget till den nuvarande takutformningen fick arkitekten Sinding-Larsen genom upptäckten av äldre taktimmer,

vilket sekundärt använts i det trätak som täckte huset före restaureringen. Ett flertal äldre taksparrar återfanns vilka hade spår efter en gång inbladade horisontella bjälkar, s.k. hanbjälkar. Vinkeln mellan sparre och hanbjälke uppgick till 60 grader vilket Sinding-Larsen menade var identiskt med den äldre takresningen. [45] Det bevarade taktimmer som påträffades vid restaureringen kan dock inte vara äldre än strax efter den stora branden. Hur byggnadens tak sett ut i ursprungligt skick känner vi alltså inte.

De flesta muröppningar i byggnaden har skador i stenarna som orsakats av den våldsamma branden. Liksom fallet är med Nicolaikyrkan har den starka hettan främst påverkat de murytor där det

Steinhusets västra långsida. Notera de tre hålen under övervåningens dörröppning. Här har en gång en utanpåliggande trätrappa varit infäst i stenmuren.

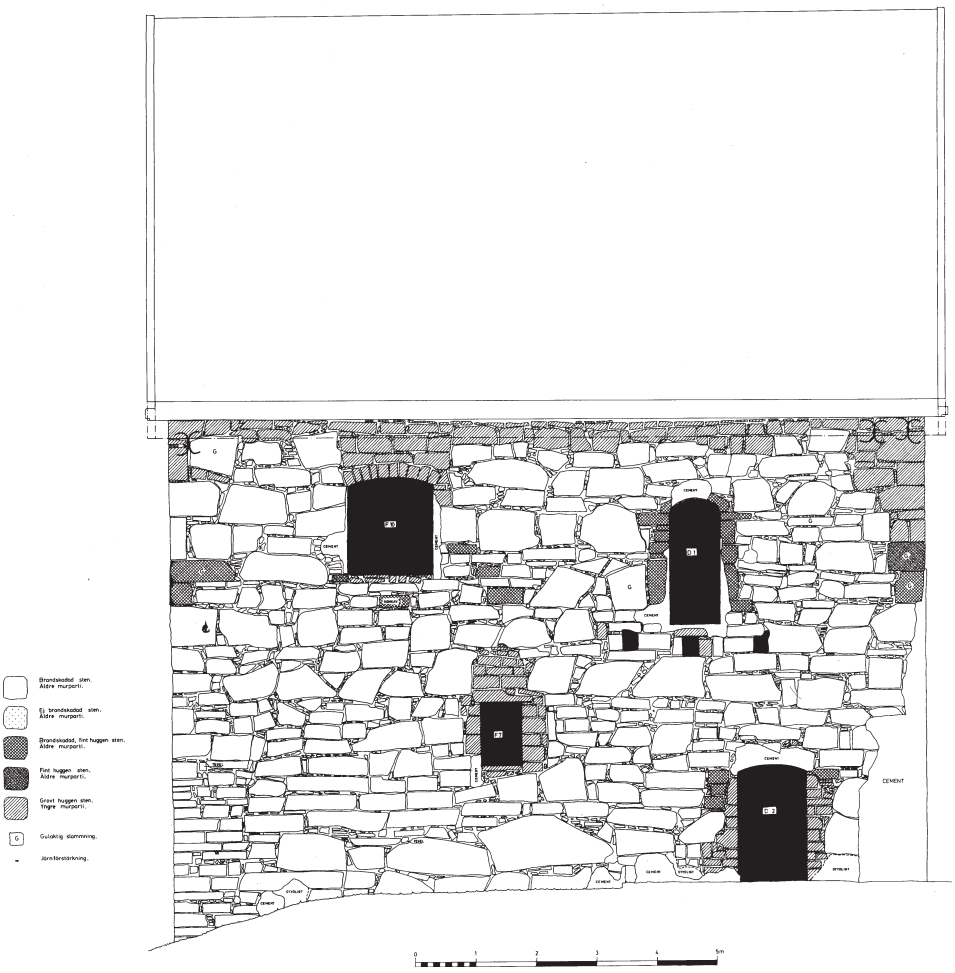

uppstått stor dragverkan. Så har t.ex. stenarnas hörnpartier flagat av genom hettan och många har då fått en karakteristisk rundad form, se bild sidan 58. Ett flertal omfattningar runt fönsteröppningarna har också blivit ommurade med ny sten efter branden. Detta ses tydligt på de här återgivna uppmätningsritningarna. Av dessa framgår också att den norra gavelns övre hörnpartier blivit kraftigt ommurade efter branden. Detta konstaterande aktualiserar frågan om hur hög byggnaden egentligen varit från början. En brandkatastrof av den omfattning som det här är frågan om måste givetvis ha medfört att även

Steinhusets östra långsida. Avsaknaden av större fönsteröppningar jämfört med den västra långsidan är påtaglig. Övervåningens fönsteröppning är senare upptagen.

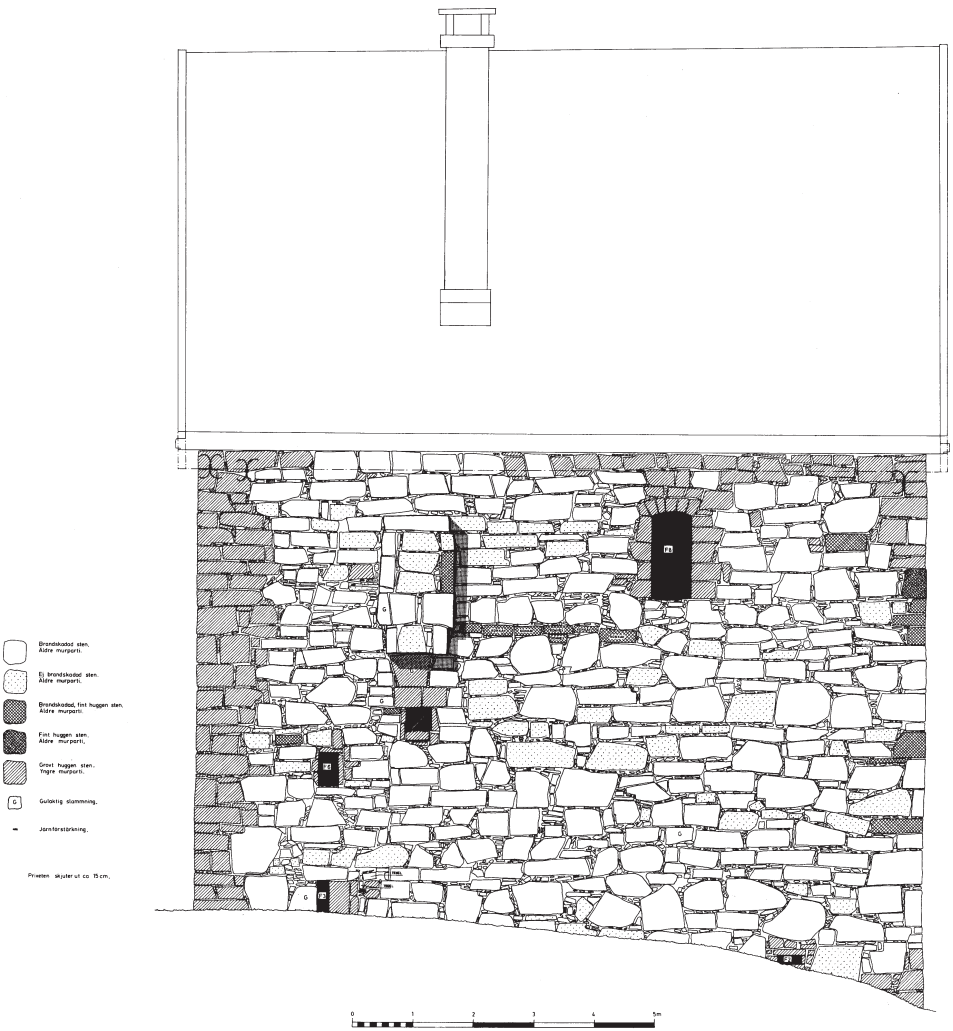

byggnadens murkrön har blivit kraftigt utsatt för värme. Därför indikerar ombyggnaden av Steinhusets alla övre hörnpartier att huset aldrig haft fler än två våningar. Exakt hur byggnadens murar en gång avslutats uppåt är och förblir dock en obesvarad fråga.

Byggnaden har en mycket sluten karaktär där endast övervåningen försetts med större fönsteröppningar. Från början har det inte funnits någon fönsteröppning alls mot öster, undantaget två mycket små gluggar in till det nuvarande källartrapprummet samt en smal glugg in till det stora källarrummet. I den norra gaveln finns endast en mindre källaröppning samt en lite större men dock tämligen oansenlig fönsteröppning in till bottenvåningen. Denna brist på fönster i öster och norr står i stark kontrast till husets södra och västra fasader. Här är det speciellt övervåningens stora fönster som dominerar medan bottenvåningen fortfarande har kvar tämligen små fönstergluggar. I den östra långsidan finns en utskjutande toalett vilket även den visar att den östra fasaden definitivt inte varit byggnadens representativa del.

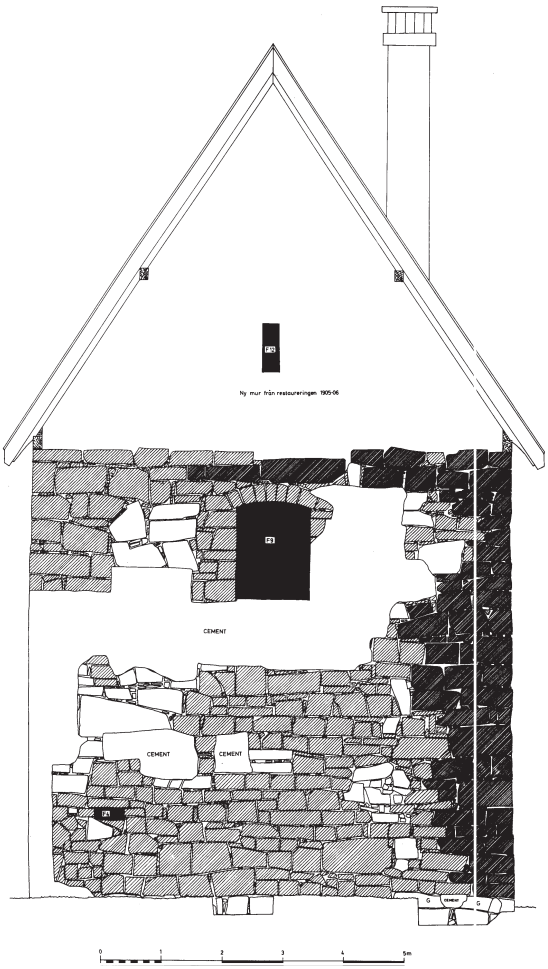

Steinhusets södra gavel. I stort sett hela det yttre murskitet har på grund av brandskador blivit utbytt i senare tid. Detta visar att det en gång funnits träbebyggelse som legat upp mot huset.

Vid undersökningen av husets yttre fasader upptäcktes att den västra fasadens norra hörn har varit utsatt för någon form av ombyggnad. Från marknivån upp till c:a 3,5 meters höjd finns nämligen här ett murparti bestående av relativt små, mycket avlånga stenar. Mot söder slutar murpartiet med en i det närmaste vertikal s.k. stötfog, vilken befinner sig lite mer än en meter in på fasaden, se bilden på nästa sida. Att hörnpartiet är sekundärt uppfört visar också det stora, ursprungliga stenblock som ligger direkt över stötfogen. Sättningar i det ommurade hörnpartiet har medfört att detta stenblock

Den östra fasaden har från början endast haft tre små fönstergluggar. Här ses de två in till trapprummet ner till källaren.

spräckts rakt över fogen. Ommurningen har definitivt gjorts för att släta ut spåren efter en numera försvunnen, mot väster utskjutande mur. På samma sätt har Steinhusets sydöstra hörn helt ommurats från grunden. En arkeologisk utgrävning invid den södra gaveln visade att berggrunden här ligger endast ca tjugo cm under nuvarande marknivå. Under det nymurade hörnet finns ett skift av gamla stenar kvar. Dessa skjuter på en bredd av ca en meter ut från gaveln, se bilden på sidan 11. Ingen sådan sockel har kunnat påvisas på någon annan plats i byggnadens fasader. De utskjutande stenarna kan därför utan tvekan tolkas som en rest efter den stenmur som en gång har löpt från huset vidare söderut.

Steinhuset har alltså, liksom fallet är med stentornet på kyrkogården, varit en hörnbyggnad i ett medeltida bebyggelsekomplex. Denna bebyggelse har kringgärdats av en stenmur på en meters bredd och ca tre meters höjd. Muren antyder en viss form av försvarsverk, något som framhävs av Steinhusets norra och östra fasader vilka ju är närmast helt slutna utan några större muröppningar.

Mot väster har Steinhuset legat helt fritt. Här har den utvändiga svalgång i trä funnits som förmedlat trappförbindelse mellan under- och övervåningen. Tre stycken bomhål direkt under övervåningens dörröppning visar var denna träkonstruktion en gång varit infäst i väggen. Mot gaveln i söder måste det emellertid vid tidpunkten för uppförandet ha funnits en byggnad i en vånings höjd. Det är tre saker som indikerar denna sedan länge försvunna byggnad. Som kan ses av Steinhusets planform på sidan 54 har den södra gaveln blivit uppförd i sned vinkel i förhållande till husets långsidor. Detta antyder att man tvingats ta hänsyn till en vid uppförandet redan existerande byggnad som legat utmed den södra väggen. Detta faktum framgår också av att hålet för bottenvåningens lilla glugg i den södra gavelmuren på ett ytterst onaturligt sätt placerats snett genom den tjocka väggen, se bilden på sidan 57. En sådan märklig utformning kan endast förklaras av att man varit tvungen att ta hänsyn till en anslutande mindre byggnad som legat upp mot gavelmuren och som täckt denna utom just ett parti i det sydvästra hörnet. Den tredje indikationen på ett anslutande hus i söder är det faktum att Steinhusets södra gavel har haft så omfattande yttre brandskador att

man varit tvungen att mura om hela det yttre murskalet. Skadorna visar på ett mycket tydligt sätt att det upp mot gaveln måste ha legat ett trähus. Detta hus har varit en envåningsbyggnad eftersom det inte kan ha täckt fönstret i andra våningen.

Omfattningarna till den västra långsidans dörröppningar i både botten- såväl som övervåning är utförda i samma ljusa kalksten som finns i Systerkyrkornas yngre partier. Den låga men relativt breda ingången till bottenvåningen har blivit svårt skadad under branden. Dess yttre del är därför i dag nästan helt ombyggd. Två bevarade, ljusa och finhuggna stenblock vittnar emellertid fortfarande om hur öppningen en gång sett ut. Själva dörrvalvet täcktes vid vårt uppmätningsarbete av cement. Vid provknackningar kunde vi notera att det bakom cementen dolde sig ett ”falskt valv” bestående av två finhuggna stenblock vilka låg stumt upp mot varandra. I blockens undersidor är upphuggna en svag valvbågsform med en enkel avfasning. Inåt ökar dörrhålets höjd kraftigt. Ingångens övre del in mot trapprummet består av en tegelvalvbåge. Teglet är visserligen av medeltida format men det är ändå osäkert om valvbågen är original eller om den tillkommit efter branden.

Även dörromfattningen till övervåningen är fortfarande intakt även om den är svårt brandskadad. Dörröppningen uppmättes i detalj redan år 1901 av arkitekt Meyer som ju vid denna tid höll på med undersökningen av Mariakyrkan. En jämförelse med uppmätningarna från år 1972 visar dock att Meyer inte helt sanningsenligt återgivit övervåningens dörromfattning. Öppningen är nämligen uppbyggd av enbart ljusa, finhuggna kvaderstenar med avfasade kanter. Liksom i bottenvåningen består dörrvalvet av ett ”falskt valv”.

Just dessa två ”falska valv” i ljus kalksten har direkta paralleller i Systerkyrkorna. Liknande ”falska valv” finns nämligen i Mariakyrkans två södra fönsteröppningar. De förekommer här under byggnadsperiod 4, dvs. under den tid då absiden i Nicolaikyrkan revs. Vid författarens undersökning av Steinhuset upptäcktes dessutom att det i husets murar både finns finhuggna, mörka stenkvadrar och ett flertal konkava och konvexa absidstenar. Sammanlagt påträffades i husets murar inte mindre än 16 bågformade absidstenar.

Sex av dessa absidstenar sitter i Steinhusets östra fasad mellan övervåningens fönsteröppning och den utskjutande toaletten. I den västra fasaden finns en konkav absidsten strax under övervåningens fönsteröppning. Flera konkava stenar kan ses i övervåningens inre murliv. En absidsten sitter i den västra fönsteröppningens södra sidovägg, en annan sitter under den södra fönsteröppningen medan en

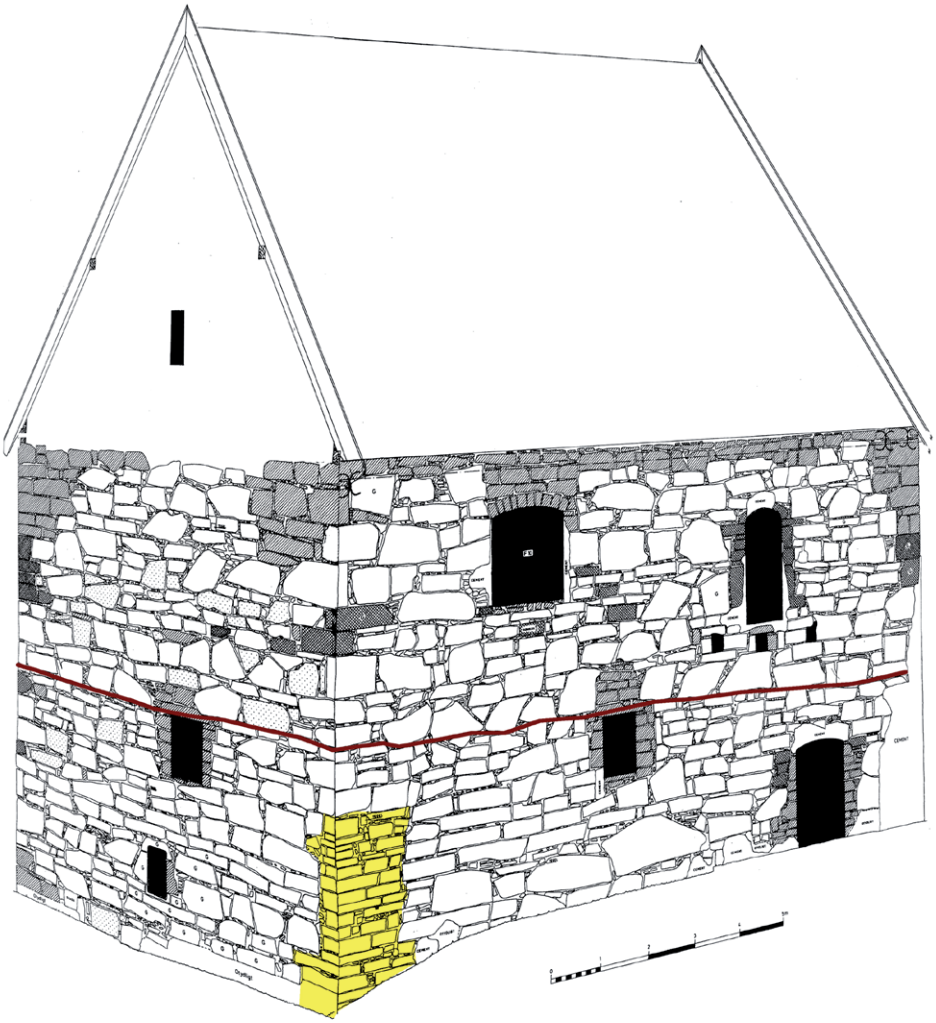

En horisontell fog, markerat på bilden, löper runt hela huset mellan bottenvåning och övervåning.

tredje har placerats i den östra långmuren mellan toaletten och fönsteröppningen. Även i mellanväggen i källaren och i bottenvåningen finner man absidstenar; alla placerade i dörromfattningar. I källarens tunnvalv av sten finns dessutom minst fyra absidstenar. Allt detta gör att vi med mycket stor bestämdhet kan koppla samman Steinhusets tillkomsttid med nedrivningen av Nicolaikyrkans absid, dvs. till byggnadsperiod 4.

En intressant sak avslöjades vid uppmätningen av Steinhusets yttre fasader. I den norra gaveln kan man se spår efter två byggnads-

etapper. Upp till och med överliggaren i bottenvåningens fönsteröppning har man till stora delar använt sig av ett mycket långsmalt stenmaterial. Stenarna har delvis inlagts i ett visst skiftesmönster med en starkt böljande tendens. Över bottenvåningens fönsteröppning återfinns emellertid ett grövre stenmaterial. Dessa båda murpartier skiljs åt genom en horisontell fog, vilken löper över hela gaveln. Denna närmast raka fog har åstadkommits med hjälp av långa, smala stenar, lagda i exakt samma nivå som det nuvarande fönsterhålets överliggare.

Den horisontella linje som fogen bildar finns också på den västra långmuren, se bilden föregående sida. Även här löper den i höjd med bottenvåningens fönsteröppning. Det smala skift av stenar som markerar fogen på den norra muren finns emellertid inte här. Fogen avtecknar sig ändå tydligt eftersom överliggande stenmaterial har betydligt fyrkantigare form och består av flera finhuggna kvadrar jämfört med de avlånga stenblocken under fogen. Den horisontella linjen finns också i den östra fasaden. Fogen löper här över hela fasaden och bryts endast vid toaletträppans mynning samt vid det nymurade hörnpartiet mot den södra gaveln.

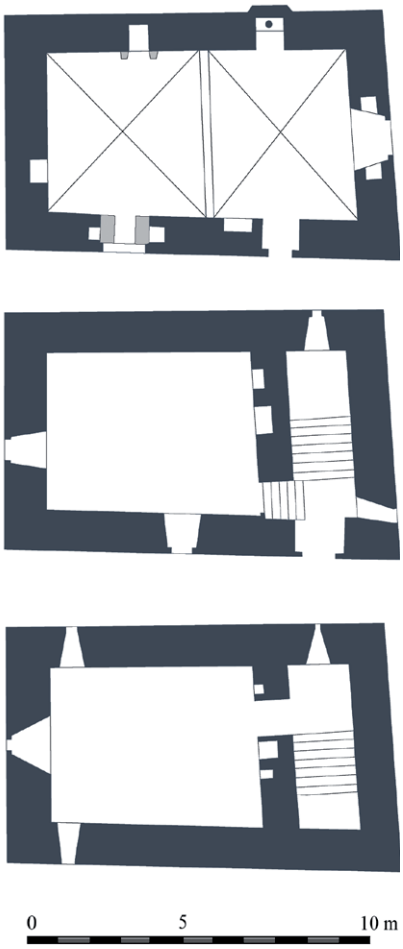

Det ursprungliga Steinhusets olika våningsplan. I övervåningen har det funnits två kryssvalv. En eldstad i den östra långmuren har senare gjorts om till en fönsteröppning.

Vad representerar egentligen denna fog som så att säga skär av huset i ett horisontellt plan mellan bottenvåning och övervåning? Det faktum att det över fogen finns rikligt med större stenblock av relativt fyrkantig form (förutom de här i stor mängd befintliga kvaderstenarna), medan det däremot under fogen finns en klar tendens till mycket långsmala stenblock, gör att man kan misstänka två olika byggnadsskeden. Källaren och bottenvåningen har uppförts varefter man jämnat av stenmuren så att en horisontell muryta uppstått. Kanske har byggmästaren planerat en övervåning i trä. Denna har troligtvis inte kommit till stånd. Detta kan man sluta sig till genom det faktum att det finns absidstenar i både den nedre såväl som i den övre delen av byggnaden. Övervåningen måste alltså ha tillkommit tämligen snart efter det att bottenvåningen färdigbyggts.

Steinhusets interiör

Våren 1973 påbörjades den byggnadsarkeologiska undersökningen av Steinhusets inre murliv. I övervåningen och i bottenvåningens trapprum nedknackades all puts efter det att små provknackningar visat att det befintliga putslagret var av yngre datum och att det troligtvis inte fanns några ursprungliga väggmålningar som dolde sig under putslagret. I de båda rummen var putsen kraftigt påslagen. Så var dock inte fallet i bottenvåningens stora rum. De inre murliven var här endast kalkslammade. Källaren saknade helt putslager. Inte på något parti återfanns här fragment som kunde antyda att källarrummet någon gång varit putsat.

Bottenvåningens trapprum leder ner till det stora källarrummet. Detta täcks av ett tunnvalv i sten. Tunnvalvets bågform är konstruerat närmaste som en halvcirkel; ett förhållande som inte motsäger en datering till övergångsperioden mellan romansk och gotisk tid. I den södra mellanväggen finns tre nischer. Ingångsdörrens omfattning i samma mur är uppbyggd av finhuggna kvadrar. Över dörröppningen ligger ett stort takblock vilket har blivit mycket svårt skadat av branden, främst i partiet ut mot trapprummet.

Uppmätning av Steinhusets norra mur från insidan.

Utgrävning av källargolvet. Dräneringsrännan leder fram till den ursprungliga valvbågen i den norra gavelmuren.

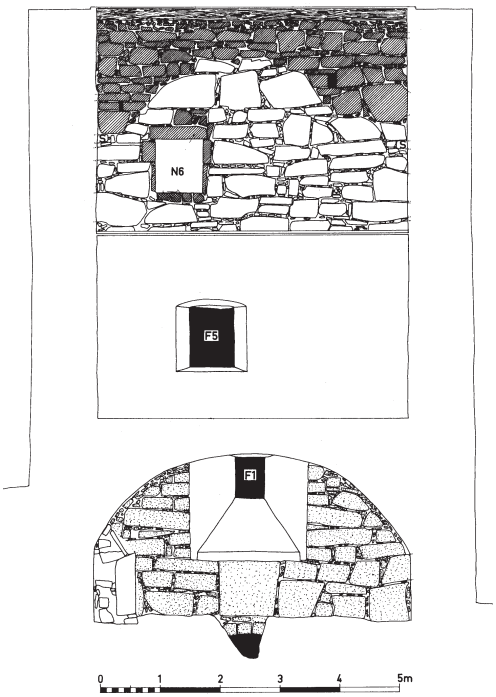

Källarvalvet är uppfört av långsmala stenblock. Några av dessa har suttit som absidstenar i Systerkyrkorna. I hörnet ses rester efter en eldstad som dock inte är från byggnadens äldsta tid.

Källarrummet har ursprungligen haft tre öppningar för ljusinsläpp. I den östra långmuren finns en mycket liten ljusglugg. På den motsatta, västra långmuren står resterna efter en spis. Spisens rökgång utgörs emellertid av en öppning genom muren, exakt av samma utformning som den motställda, östra långmurens ljusglugg. Spisen är därför troligtvis av senare datum. Det tredje källarfönstret finns i den norra gavelmuren; ett litet fönster som vidgar sig kraftigt inåt rummet. Direkt under detta har man lagt in ett mycket stort stenblock. Vid en närmare undersökning av golvet hittades under stenen den övre delen av en ursprunglig valvbåge. Denna upptäckt innebar en utgrävning av hela källargolvet varvid valvbågen fick sin förklaring.

Eftersom hela källaren inhuggits i den relativt lösa berggrunden, har den medeltida byggmästaren sett sig nödsakad att konstruera ett dräneringssystem för källargolvet. Genom hela källaren har man därför i golvet huggit ut en mycket bred ränna vilken sluttar kraftigt mot norr. Rännan fortsätter under valvbågen och genom gavelmuren. Till själva huvudrännan ansluter mitt i källarrummet två mindre rännor från långsidorna. Vid utgrävningen fann vi att

Vid utgrävning utanför den norra gavelmuren påträffades den i berget nerhuggna avloppsrännan från källaren. I botten låg ett urholkat trärör. I rännan påträffades ett mynt från tidigt 1400-tal.

rännornas fyllning från botten till toppen bestod av kompakt jord med ett flertal föremål från ca 1600-tal fram till 1800-talet. Om det från början funnits stengolv i källaren, måste man ha fyllt rännorna med ett lättdränerande material. Ett sådant fyllningsmaterial borde rimligtvis ha funnit kvar, vilket inte var fallet. Det är svårt att tänka sig att man under t.ex. 1600-talet grävt upp ett befintligt fyllnadsmaterial för att genast fylla på med ett annat material. Källaren måste alltså från början ha haft trägolv med öppna dräneringsrännor under golvplankorna. Vissa ”klackar” påträffades också vilka utsparats i berggrunden; upphöjda klackar som en gång har bildat underlag för golvbjälkar.

I själva trapprummet söder om källarrummet fanns fram till restaureringen år 1973 ett mindre rum inrättat över källartrappan. Rummets golvbjälkar vilade på små konsolstenar, vilka lagts in i den södra gavelmuren och den norra mellanväggen. Hela konstruktionen gav intryck av ett provisorium. Det faktum att den främre golvbjälken låg så lågt att man endast med stor möda och i halvhukande ställning kunde ta sig ned i källaren visade på en inte ursprunglig

Motstående sida: Överst: Steinhusets östra långmur från insidan.

Nederst: Den lilla ljusgluggen i södra gavelmuren in till källartrappan. Man har varit tvungen att låta gluggen gå snett genom muren för att kunna få fri passage i förhållande till det trähus som legat upp mot Steinhusets södra gavel.

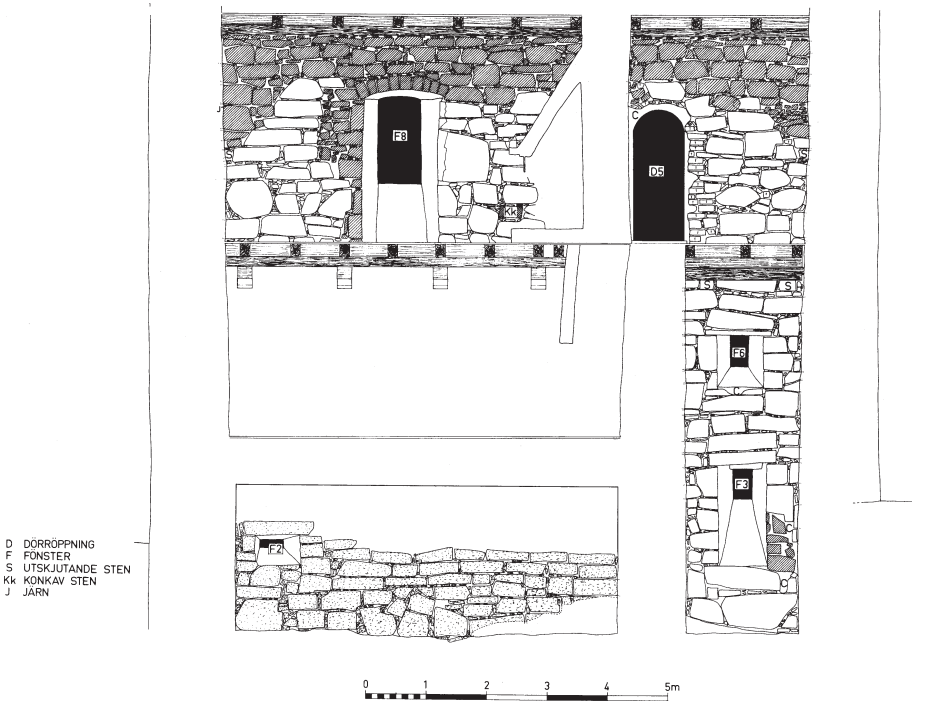
D DÖRRÖPPNING
F FÖNSTER
S UTSKJUTANDE STEN
Kk KONKAV STEN
J JÄRN
F3
Kk
D5
S
S
F6
F3
F2
0
1
2
3
4
5m

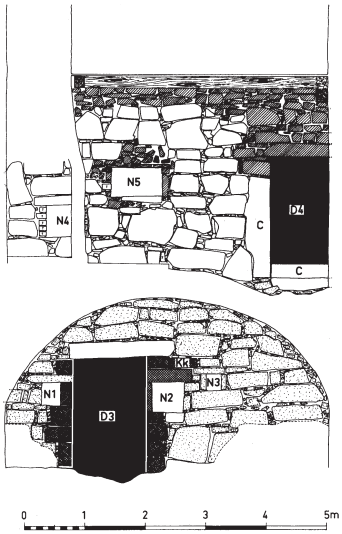

konstruktion. Det måste emellertid från början ha funnits ett rum i bottenvåningen över källartrappan. Detta framgår tydligt av de två fönsteröppningar in till trapprummet vilka finns i den östra muren, se ritningen på föregående sida. Om trapprummet varit helt öppet upp till övervåningens golv är det nämligen omotiverat att ha två fönsteröppningar på en så begränsad väggyta som det här är frågan om. Utformningen av fönsterbänkarna talar också för att dessa hål lyst upp två olika rum. Det nedre fönsterhålet har försetts med en kraftigt sluttande bänk, medan det övre saknar en sådan snedställd fönsterbänk. Det står således över all tvivel att det under medeltiden måste ha varit inrättat en mindre kammare med trägolv över trapprummets trappa. Att det funnits en större träkonstruktion i trapprummet bevisas också av de svåra brandskador som trapprummets väggar uppvisar. Skadorna, som är

Utgrävningen av bottenvåningens golv år 1973. Källarvalvets övre del är frilagd.

de mest omfattande i hela Steinhuset, har uppstått när denna träkammare under branden störtat ner på källartrappan.

Via en stentrappa i mellanväggen kommer man från trapprummet in i bottenvåningens stora rum. Dörröppningens valvbåge är nyuppförd efter branden och dörrhålets västra sida verkar ha byggts om; muren är bl.a. indragen ett tiotal cm i förhållande till den västra fasadens inre murliv. Vid undersökningen frilades inte bottenvåningsrummets väggar från täckande kalklager. Väggstrukturen framgick ändå tydligt och det kan med stor säkerhet konstateras att inga ommurningar eller igenmurningar har skett i de ursprungliga, medeltida yttermurarna. Den södra mellanväggen skulle däremot vid undersökningen visa sig dölja en överraskning i form av en inte tidigare känd väggnisch.

Som framgår av bilden på sidan 57 finns i rummets sydöstra hörn en spis. Denna eldstad med tillhörande rökgång är, liksom övervåningens spis, tillkommen efter branden. Innan den byggnadsarkeologiska undersökningen år 1973 var mellanväggsnischen (N5) synlig. Vid renknackning befanns nischens inre delar, dess bottenplatta samt en tegelsten i den östra sidmuren vara av äldre datum; resten av nischen var reparerad vid ett senare tillfälle. Ytterligare en nisch (N4) upptäcktes emellertid vid putsnedknackningen. Denna helt igenmurade nisch kunde friläggas, trots att den delvis befann sig bakom den nuvarande spiskonstruktionen. Stenöverliggaren och de båda sidomurarna av storstenstegel var helt intakta. Nischen har en märklig

Motstående sida: Överst: Uppmätning av mellanväggen sedd mot söder.

Nederst: Bottenvåningens stora rum med ingången från källartrapprummet.

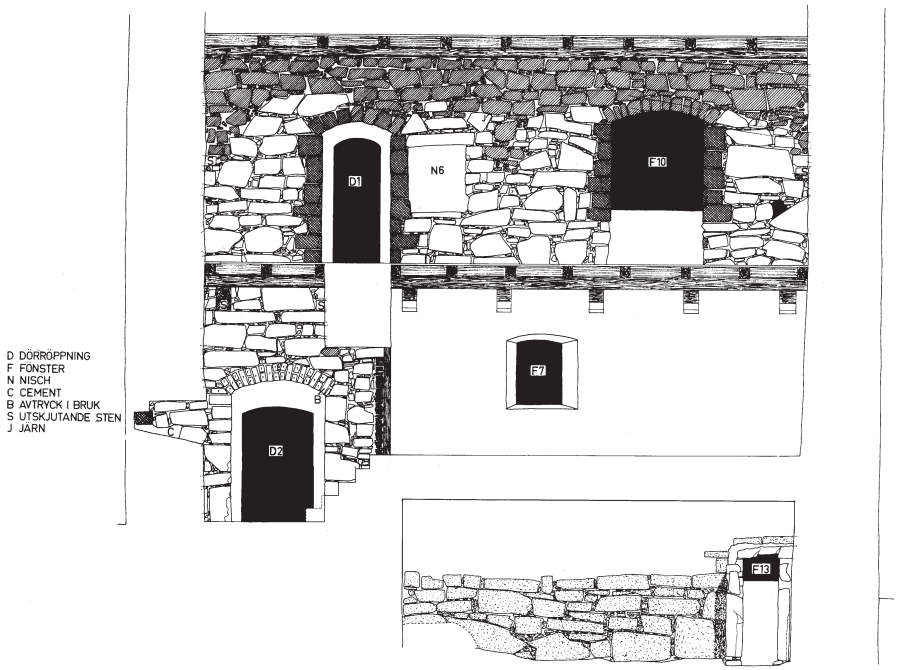

Uppmätning av Steinhusets västra långmurs insida. De mörkmarkerade stenarna i övervåningen är uppmurade efter det att de två kryssvalven tagits bort.

placering endast ett par decimeter över golvnivån.

Vid undersökningen året 1973 genomfördes en utgrävning av delar av bottenvåningens golv. Härvid påträffades den ursprungliga, brandskadade tröskelstenen in till rummet på en nivå ca 20 cm under den nuvarande tröskelstenen. När man efter det att källarvalvet var slaget fyllt upp valvsvicklarna har man använt sig av det lerskifferaktiga material som i stor mängd blivit över när man högg in källarvåningen i berget. Över detta påfyllnadslager har man sedan lagt ett ganska tjockt lager av murbruk. Detta lager visar att det ursprungliga golvet troligtvis har varit ett stengolv. Under branden har dessa stenplattor säkert skadats så svårt att de blivit ersatta av ett trägolv. Vid utgrävningen påträffades tyvärr inga föremål under eller i själva murbrukslagret; över detta lager hittades däremot ett flertal sentida föremål.

Väggarna i den övre våningen täcktes innan restaureringen av ett tjockt putslager. I denna stora sal finns utskjutande stenar i alla fyra hörnen, placerade drygt 1,5 meter över golvnivån. Redan Sinding-Larsen har noterat dessa stenar. I sin artikel om Steinhuset från året 1903 kallar han dem för ”diagonalstenar”:

”Endelig vil man ved en Oprenskning muligens kunne bringe Klarhed over Meningen med de naevnte Diagonalstene i 2den Etages indvendige Hjørner ...”

Funktionen avslöjades också mycket riktigt när putsen föll sjuttio år senare. I den norra gavelmuren avtecknar sig en tydlig båglinje, vilken löper från hörnsten till hörnsten, se ritningen på sidan 55. Över båglinjen återfinner man endast sådana stenblock som inlagts efter brandkatastrofen. Under båglinjen är stenarna däremot kraftigt brandskadade. I det nymurade, övre partiet finns två mindre, rektangulära hål som en gång haft en i dag inte känd funktion; kanske har de använts som infästningshål för byggnadsställningar. Bakmuren i dessa hål utgörs emellertid av det äldre, ursprungliga stenmaterialet. Nymurningen direkt ovanför båglinjen ligger således endast som ett tunt innerskal. De utskjutande hörnstenarna (vilka samtliga är svårt brandskadade), båglinjen samt indragningen av den äldre muren ovanför båglinjen pekar otvetydigt på att ovanvåningen en gång varit välvd. Det är först efter branden som man har rivit valven, eller det som kvarstod av dessa, och i stället täckt övervåningen med ett vanligt trätak.

Övervåningen sedd mot norr. Fönstret till höger är inte ursprungligt. Här fanns istället den ursprungliga eldstaden.

Övervåningens södra gavelmur under restaureringen 1973.

I den västra långmuren kan man tydligt se att det varit frågan om två kryssvalv som en gång bildat övervåningens tak, se ritningen nedan. Mitt på långmuren går nämligen det yngre murpartiet ned till samma nivå som de utskjutande hörnstenarna. Här har en gång suttit ytterligare en utskjutande s.k. anfangssten på vilken valvribborna vilat. I den östra långmuren är samma valvbågslinje klart urskiljbar i de norra och södra hörnen, se ritningen på sidan 56. Mittpartiet är dock något oklart. Det ska nämnas att båglinjen också är synlig i övervåningens södra mur, trots att denna gavel utsatts för stora reparationer efter branden.

Steinhusets största fönsteröppningar finns i ovanvåningens sal. Det största fönstret finner vi i den västra långmuren. Valvbågen är visserligen nyuppförd efter branden, men de relativt tjocka sidomurarna är fortfarande intakta. I respektive sidomur finns en ursprunglig, mindre väggnisch. Sidomurarnas nedre partier är avhuggna. Här har med stor sannolikhet funnits två fönsterbänkar av sten. Någon liknande fönsterbänkskonstruktion har däremot inte funnits i det södra fönsterhålet. Den ursprungliga muren som bildar fönsteröppningens nedre del är nämligen här helt intakt.

Motstående sida: Överst: Karakteristiska brandskador i form av rundade kvaderstenar i övervåningens nisch.

Nederst: Övervningen sedd mot söder. Spisen till vänster är tillkommen efter medeltiden.

I den östra långmuren finns i dag ett fönster (F 8) som inte liknar någon annan muröppning i hela Steinhuset. Själva murhålet är mycket smalt och går ända ner till golvet, se ritningen på sidan 56. Så har det emellertid inte varit från början. Nedtill har både den norra och den södra sidmuren blivit avhuggna. I den norra sidmurens övre del har man dessutom varit tvungen att mura om ett större

murparti. Författaren menar med bestämdhet att vi här står på platsen för övervåningens ursprungliga spiskonstruktion. Denna tanke förstärks av konstaterandet att det inte finns någon annan plats för en spis i övervåningens övriga väggpartier. Att en väggfast spis en gång måste ha existerat är oomtvistligt. I samband med att man, troligtvis efter branden, byggt från yttermurarna fristående spisar i både källare-, botten- och övervåning har det gamla rökhålet i ovanvåningen förstorats till en fönsteröppning.

Den välbevarade toaletten inne i den östra långmuren är intressant på många sätt. Inte minst då den troligtvis är en av de äldsta, kanske t.o.m. den äldsta, bevarade medeltidstoaletten i Skandinavien. Hela toaletten är uppförd av sten utom själva dörrvalvet som är tillverkat av medeltida tegel. Då öppningen delvis är täckt av cement är det dock svårt att göra sig en uppfattning om

teglet är ursprungligt eller om det tillkommit efter branden. I toalettens södra sidomur finns en liten nisch. Hela toaletten sticker ut ett tiotal centimeter från det yttre murlivet och den utskjutande delen vilar på två utskjutande stenkonsoler. Från själva sitsen går en kort ränna snett genom muren. Rännan mynnar i ett hål ca tre meter upp på ytterväggen. Allt, utom bänksitsen i sten samt själva omfattningen till avfallsrännans mynning, är original.

Steinhusets funktion

Som bl.a. visas på bilden på sidan 9 ingick Steinhuset i den stora prästgård som fanns på platsen sedan i varje fall 1600-talet. Nu finns resultaten från dels undersökningen av Systerkyrkorna, dels Steinhuset och det mest troliga är att se den förste ägaren till Steinhuset intimt sammanknippad med kyrkan. Mycket av byggmaterial har t.ex. hämtats från socken/fylkeskyrkan Nicolai vilket tyder på att det är en sakral miljö vi talar om och inte om en världslig stormans bostad.

Kan det då inte ha varit just så som några forskare tidigare velat hävda - att huset ingått i ett cistercienserkloster? I tidigare skrift har författaren satt dateringen av huset till mitten eller senare hälften av 1200-talet. [46] Denna uppfattning måste nu korrigeras något eftersom analysen av Systerkyrkorna kombinerat med en dendrodatering av den närliggande Tingelstad kyrka, se sidan 82, otvetydigt pekar på att just byggnadsperioden 4 ligger runt året 1200. Vid denna tid har visserligen cistercienserna troligtvis haft intressen i området men att byggnaden skulle ha utgjort en del av ett kloster är uteslutet. Steinhuset svarar inte alls till cisterciensernas enkla livsstil. Ta bara övervåningens utformning.

Karaktären av ett förnämligare bostadsrum i övervåningen framhävs tydligt genom förekomsten av både en eldstad, en inbyggd toalett samt stora fönsteröppningar ut mot den en gång kringgärdade gården. Ett av dessa fönster har dessutom haft fasta fönsterbänkar. Något som också talar för att övervåningen varit en privat dagligstuga mer än en festsal är bl.a. de många murnischer som finns här: fyra stycken fönsternischer och två stycken väggnischer. I nischerna har varit inrättat väggskåp av trä. Nischen i den norra gavelväggen har inte placerats mitt på muren utan den har dragits mot väster. Vi står säkert inte här inför en slumpmässigt asymmetrisk placering. Nischen kan en gång ha ingått tillsammans med en väggfast bänkkonstruktion; kanske en sitthörna mellan väggspisen i öster och det stora fönstret i väster.

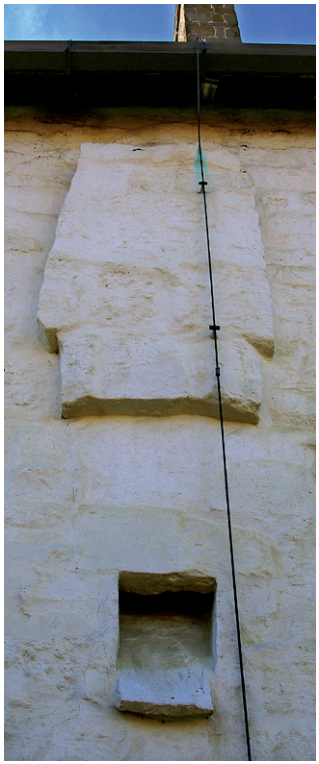

Steinhusets toalett är en av de absolut äldsta bevarade toaletterna i Norden.

På samma sätt kan man misstänka att bottenvåningens fasta inredningsdetaljer en gång styrt den asymmetriska placeringen av de här befintliga små fönsteröppningarna. Det norra fönsterhålet är ju förskjutet åt väster medan det västra fönsterhålet dragits mot söder. Likaså kan man fundera över om inte väggnischen i den södra mellanväggen en gång haft ett samband med en väggfast bänkkonstruktion i rummets sydöstra hörn. Den märkliga placeringen av golvnischen skulle då t.ex. kunna förklaras som att den fungerat som ett till bänken hörande, kanske dolt väggskåp.

Men vem har då styrt i den troligtvis befästa storgård som en gång Steinhuset ingått i? Visserligen känner vi sedan slutet av 1500-talet till att prästgården har legat på samma tun som Steinhuset men hur var det före reformationen? Ragnar Torbergsen har nyligen redovisat en hittills okänd källa som är intressant i denna frågeställning. Han har nämligen funnit en notering där Wilhelm Lassen i början av 1800-talet har nämnt den äldre prästgården i Gran. Lassen var uppväxt i Grans prästgård där hans släkt tjänat som prostar. Han skriver

Det stora fönstret i övervåningens västra långmur. De ursprungliga stenbänkarna blev troligtvis borthuggna efter branden. Mittposten är en kopia av den fönsterpost från sent 1500-tal som fortfarande finns bevarad.

bl.a. att prästgården tidigare legat närmare kyrkorna, nära änkesätet Schjo men att det för ett par hundra år sedan blivit avbränt. Lassen hade själv sett kollager i det område där den medeltida prästgården skulle ha legat. Kanske hänger denna nedbränning samman med svenskarna härjningar i området på 1560-talet då också Steinhuset kan ha blivit avbränt. [47]

Om uppgiften skulle vara sann skulle placeringen av den medeltida prästgården på Granavollen nära kyrkorna i så fall bättre stämma med den vanliga bilden över hur nära varandra kyrka och präst-

gård inbördes var placerade. Men om nu det vanliga prästerskapet i Gran haft en bostad nära kyrkorna - vad har då Steinhustunet haft för funktion?

Medeltida fristående stenbyggnader på den norska landsbygden är ytterst sällsynta. Det verkar faktiskt dessutom som om de fåtal stenhus, eller snarare rester efter sådana, som finns dokumenterade utanför städerna skulle ha varit ett typiskt östnorskt fenomen. Vi återfinner ruiner i form av stenkällare på prästgårdarna i Ringsaker och i Hof; samtliga huvudorter inom Hamar biskopsdöme till vilket ju även Gran hörde. [48] Inte enbart kombinationen stenhus - prästgård är ett kännetecken för dessa tre orter. Här finns också imponerande kvaderstenskyrkor i form av basilikor med centraltorn. Det torde således inte vara någon som helst tvekan om att det högre prästerskap som redan under 1100-talet innehaft dessa kyrkor har haft en hög kyrklig dignitet. Det ligger nära att tänka sig dessa orters präster som senare kaniker vid Hamar domkyrka. Kanikeorganisationen känns visserligen i bevarat norskt material först från ca 1300 men den bör kunna föras betydligt längre ner i tiden. Författaren håller därför troligt att just uppförandet av boningshus i form av exklusiva stenhus är en åtgärd som kan sammankopplas med inrättandet av det organiserade kanikesamfundet vid Hamar domkyrka. Detta skulle i så fall ha skett i åren runt 1200.

Dessa kaniker, eller prostar, hade en betydligt högre dignitet än vanliga sockenpräster. Det är därför naturligt att se dessa två grupper åtskiljda. Inte minst genom sin bostad framhävde man sin status och det är här som Steinhuset kan komma in i bilden. Som ska visas längre fram i boken kan vi nu sätta Steinhusets tillkomst till åren runt 1200. Vid denna tid verkade en mycket mäktig prost i just Gran. Denne man ur kyrkans översta krets stiger plötsligt fram ur historiens dunkel. År 1223 kallade kung Håkon Håkonsson till stort riksmöte i Bergen:

”Om våren gikk det sendebud mellom ham og jarlen, og det ble avtalt at det skulle være høvdingmøte i Bergen om sommeren. Dit skulle alle de beste menn som var i landet komme, for nå var det fred over hele riket.”

Bland dessa betydelsefulla norske män märks delegationen från Opplanden:

”Fra Opplandene kom mester Torleiv, Bård prost og disse sysselmennene: Olav Måk, Harald Stangefylje, Aslak, Torgeir biskopsmann, Harald fra Sundbu, Fridrek Slafse, Eindride Bekil och Eiliv Keik.”

Steinhuset från norr. I bakgrunden skymtas Systerkyrkorna.

Bård prost är nämnd bland de första. Var denne Bård hörde hemma klargörs i sagan några år senare. I sin kamp mot Sigurd Ribbung hade nämligen Håkon Håkonsson året 1226 fört upp en mindre här till Hadeland. När Sigurd emellertid drog sig tillbaka norrut tyckte kungen att:

”Han kunne skjønne at det var liten nytte ved å følge etter dem opp til Mjøsa hvor han ikke hadde skip, derfor vendte han tilbake til Hadeland og var den dagen hos Bård prost på Gran, hvor de tok godt imot ham.” [49]

Den mäktige Bård prost har alltså bott på Gran och med en sannolikhet som gränsar till visshet är det i det alltjämt bevarade Steinhusets sal som han en gång suttit tillsammans med Norges berömde kung.

Utblickar från det medeltida Granavollen

Utvecklingen på Granavollen

Innan vi blickar ut från Granavollen för att bättre försöka förstå de historiska sammanhangen ges nedan en sammanfattning av delar av den byggnadskronologi som i detalj redovisats tidigare i boken.

Det är troligt, men inte helt säkert, att den äldsta träkyrkan på platsen legat där den nuvarande Nicolaikyrkan står. Vid utgrävning inne i kyrkan har man funnit rester efter stolphål i långhusets golv. Även om dessa stolphål teoretiskt kan tänkas härstamma från byggnadsställningar är det nog mer troligt att de kraftiga hålen efter trästolpar tillhört en försvunnen träkyrka. Efter en tid började man uppföra en mindre centraltornskyrka med tvärskepp, Maria I, söder om träkyrkan. Traditionen med centraltornskyrkor i Norge är ett fenomen som bara återfinns i Oslos och Hamars biskopsdömen. Centraltornskyrkor finns också i Sverige men dessa är inte kopplade till en basilikatyp, de har alltså inte sidoskepp utan har endast försetts med enkla långhus. Ett exempel på en sådan kyrka är S:t Per i Sigtuna från troligtvis tidigt 1100-tal. [50] Ett annat exempel är den lilla Hossmo kyrka vid Kalmar, dendrodaterad till året 1114. [51]

Det normala skicket när en nybyggd stenkyrka skulle ersätta en äldre träkyrka verkar ha varit att bygga stenkyrkan på samma plats som träkyrkan. På Granavollen verkar man ha valt ett annat sätt. Resultatet blev två kyrkor mycket nära varandra. Detta fenomen med extremt närliggande kyrkor påträffas också på andra platser i Norge. Kristkyrkan i Nidaros var till exempel byggd endast ca 35 alnar från Mariakyrkan. I Stavanger stod katedralen och en Mariakyrka nära varandra och i Seljord låg en stenkyrka vigd till S:t Olav sida vid sida om ett stenkapell som helgats åt S:t Hallvard. [52]

Maria I har med en rimlig sannolikhet börjat byggas först en bit in på 1100-talet. Tiondets införande under början av 1100-talet måste ha varit en förutsättning för den norska kyrkan att kunna skapa det enorma kapital som behövdes för en manifestation av kristendomen genom uppförandet av större stenkyrkor. [53] Strax söder om Granavollen ligger medeltidskyrkan i Lunner. Kanske är det så att denna kyrka i sina stenmurar fortfarande bevarar minnet av den ursprungliga Maria I uppe på det närbelägna Granavollen.

Berättelsen är följande:

Lunner stenkyrka uppfördes under 1100-talet. Det var endast frågan om en relativt liten kyrka med ett rektangulärt långhus och anslutande kor. En arkitektoniskt särpräglad del var emellertid det runda västtorn som var kopplat till kyrkan. Kyrkor med runda västtorn finns i både Tyskland och England. Även i Skåne i södra Sverige känner man fem stycken. I t.ex. Hammarlöv strax utanför Lund har arkeologerna genom utgrävning kunnat konstatera att tornet varit uppfört som ett mausoleum, dvs. ett gravrum, över byggherren och hans hustru. Dessa runda västtorn är daterade till slutet av 1100-talet – runt 1200. Diskussioner har förts över vilken symbolik som kan ligga bakom denna kraftigt avvikande arkitekturstil. De runda, relativt smala västtornen skiljer sig ju markant i förhållande till de för övrigt rätvinkliga kyrkokropparna. Tiden sammanfaller emellertid med de omfattande korstågen till Jerusalem och då byggnaden över den heliga graven i denna stad var en rundkyrka kan man eventuellt spåra ett medvetet samband mellan Kristi grav och patronatgraven, dvs. den lokale stormannens gravplats. Samtidigt

Nedan: Av Lunner medeltidskyrka återstår i dag den östra delen. Det runda västtornet är sedan länge borta men man kan se dess grundmur under ett glasgolv inne i den nuvarande kyrkan. Nästa sida: Stenskulpturer från 1100-talet, sekundärt inmurade i det medeltida koret i Lunner kyrka.

skulle kanske den runda formen visa och bevara minnet av att just här vilade en man som deltagit i korstågen.

Efter en tid har emellertid Lunners kyrkas ursprungliga lilla kor rivits ner och kyrkan har omformats till ett rektangulärt rum av s.k. halltyp. Vid ombyggnaden av koret har man murat in en stor mängd stenreliefer i kyrkmurarna. Dessa skulpturer är faktiskt av sådan klass och i sådan mängd att ingen annan norsk sockenkyrka utanför de medeltida städerna kan uppvisa något liknande. På sin ursprungliga plats har dessa skulpturer en gång antagligen varit samlade kring en portal eller också har några bildstenar bildat en sammanhängande väggfris. Bland motiven märks manshuvuden, ett lejon, änglar, en kentauer (dvs. ett människoliknande fyrfota djur) samt kämpande lejon. Stilmässigt hör dessa bilder hemma i 1100-talet, troligtvis före mitten av århundradet.

Varifrån kommer då dessa, i Lunner kyrka återanvända stenskulpturer? Bernt Lange menade att de kan ha suttit i den första stenkyrkan i Lunner innan denna byggdes om men att de ursprungligen bör ha kommit från en annan, äldre kyrka. Han föreslår själv Hallvardskyrkan i Oslo. [54] Det verkar emellertid tämligen ologiskt att dessa skulpturer skulle ha hämtats från en så avlägsen plats. Om nu Maria I tillhört samma tidsskede som Hallvardskyrkan, dvs. före mitten av 1100-talet, är det däremot inte omöjligt att skulpturerna har flyttats i samband med Maria I:s rivning. Som ska visas nedan kan tidpunkten för denna rivning väl överensstämma med tidpunkten för utvidgningen av koret i Lunner kyrka, dvs. i slutet av 1100-talet – runt 1200.

Vi återvänder nu till den äldsta stenkyrkan på Granavollen. Vid denna tidpunkt, någon gång under den första hälften av 1100-talet, kan Maria I knappast ha tjänat annat än som en tilltänkt sockenkyrkan. Genom att bygga den nya stenkyrkan strax invid en eventuell äldre träkyrka kunde de viktiga, dagliga altarmässorna bibehållas intakta fram till den dag då invigningen av stenkyrkans nya högaltare kunde göras. Denna invigning måste ha skett innan hela den planerade Maria I stod klar. Endast kyrkans kor med absid, centraltornet med tornrum samt några från tornet utstickande tvärskepp i norr och söder har stått klara. Man får förutsätta att en provisorisk trävägg ut mot det blivande långhuset har uppsatts i väntan på att byggnadsarbetena i denna västra del av kyrkan skulle kunna fortsätta, se byggfas 1 på motstående sida.

Nu inträffade emellertid en till synes tämligen ologisk sak. Arbetet med centraltornskyrkan Maria I verkar ha avbrutits. Långhuset färdigställs inte. I stället river man träkyrkan och börjar på dess plats att uppföra basilikan Nicolai I, se byggfas 2 på motstående sida. Varför påbörja byggandet av en ny stenkyrka innan den första slutförts?

Eftersom både Mariakyrkan I och Nicolaikyrkan I har varit centraltornskyrkor med tvärskepp kan en trolig förklaring vara att förändringar i den kyrkliga organisationen krävt en betydligt större kyrkbyggnad. Detta har troligtvis att göra med arbetet att få till stånd ett eget ärkestift i Norge. Direkt under ärkebiskop och biskopar hörde en krets av högre präster, kanikesamfund eller de mäktigare prästsamfunden. Dessa präster har haft sina egna, mera påkostade kyrkor. Det är också bland dessa kaniker eller prostar som basilikorna med centraltorn i både Hamar- och Oslo biskopsdömen bör kunna passas in. [55] Dessa unika centraltornskyrkor är utformade efter en gemensam mall. Ett av flera kännetecken har varit att koret måste vara stort för att kunna rymma en större samling präster underlydande kaniken eller prosten. I Gran stod visserligen delar av Maria I redan uppförd. Denna hade ju både centraltorn och tvärskepp men den var alltför liten för att passa in i det nya systemet. Dessutom verkar kyrkan ha varit byggd på ett simplare sätt, det vill säga inte i så utpräglat avancerad kvaderteknik som blev signum för dessa mäktiga kyrkherrars egna centraltornskyrkor. Just den otroligt finbearbetade kvadermurningen i dessa kyrkor är nämligen så unik att den endast kan mäta sig med de stora domkyrkorna.

Nästa sida: Sammanställning över de fyra medeltida byggfaserna på Granavollen som redovisas i boken.

För att uppföra Nicolai I har det i Granavollen etablerats en byggnadshytta vars mästare var van att bearbeta byggnadssten till

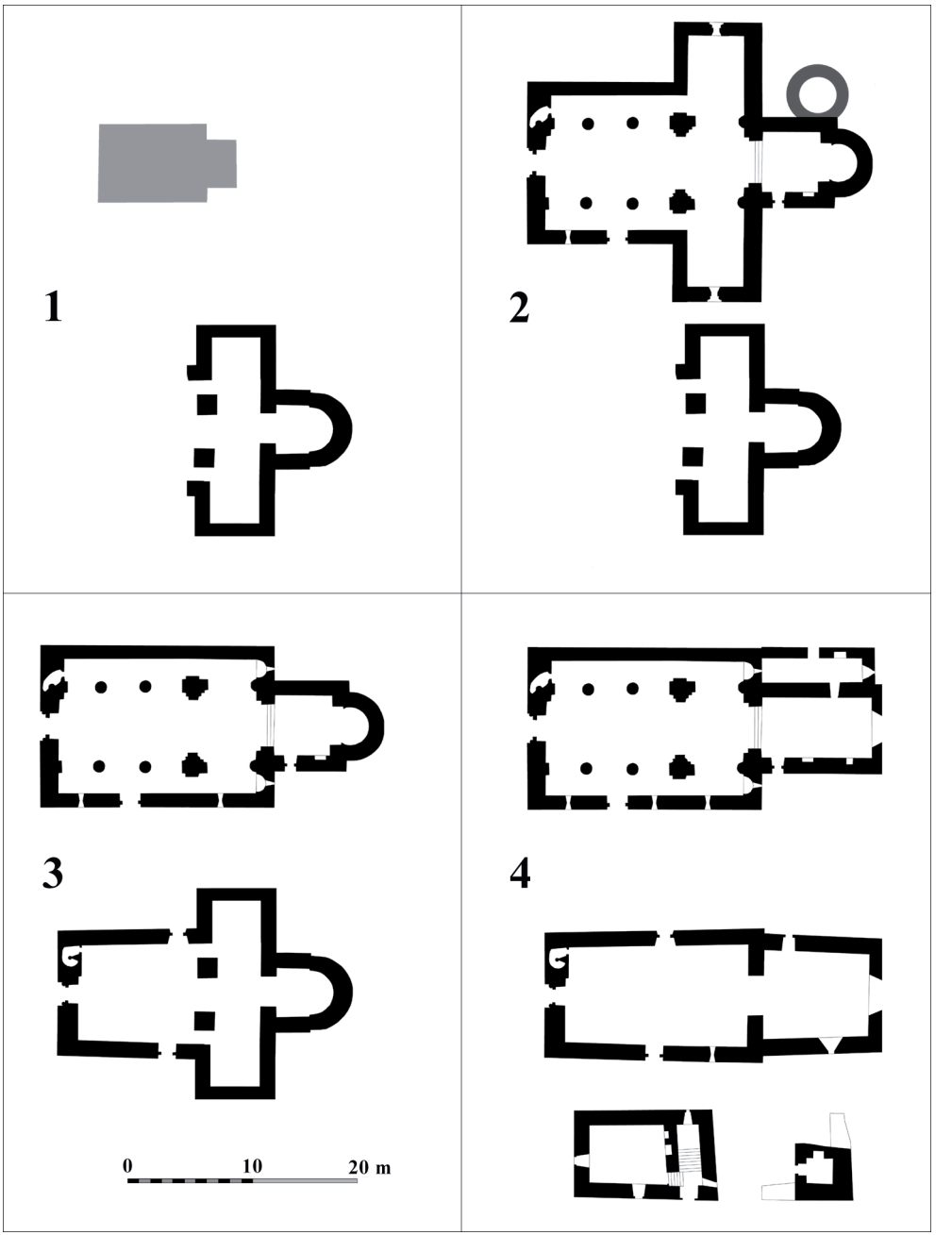
1
2
3
4
0
10
20 m

extremt finhuggna kvaderstenar. Ett nära samarbete måste ha funnits mellan byggnadshyttorna vid de olika norska centraltornskyrkorna eftersom dessa kyrkor rimligtvis uppförts vid samma tid. Det har spekulerats i om inte Gamle Aker kyrka i Oslo skulle ha varit en förebildskyrka i denna process men det finns inga säkrare belägg för att så verkligen har varit fallet. [56] Gamle Aker har ett betydligt längre långhus än de övriga kyrkorna men den saknar å andra sidan de höga tvärskepp som t.ex. finns och har funnits i Ringsakers och Grans kyrkor.

Nicolai I har varit en basilika, bestående av absid, kor, tornrum, utskjutande tvärskepp, mittskepp och sidoskepp. Intill den norra kormuren har det dessutom funnits ett runt stentorn. Kanske har detta tjänstgjort som ett tillfälligt klocktorn i väntan på att det stora centraltornet skulle bli klart. Dess placering kan i varje fall inte kopplas samman med ett sidokapell och dess absid. Nicolaikyrkans mittskepp har försetts med plana trätak. Innan man har hunnit gå i gång med uppförandet av det stora centraltornet har emellertid en förödande eldsvåda brutit ut, troligtvis efter ett blixtnedslag. Taket har störtat in och hettan från branden har varit så stor att stenpartierna vid muröppningarna blivit kraftigt skadade. Antagligen har denna

I Nicolaikyrkans kor ses tydligt den tydliga skillnaden mellan den äldsta byggnadshyttans mörka mörka kvadrar jämfört med och den senares ljusa kvaderstenar.

katastrof levt kvar i mannaminne under mycket lång tid. Så sent som år 1773 omtalas t.ex. att inte mindre än fyra bränder ska ha drabbat Nicolaikyrkan i äldre tid. [57] Detta är givetvis hörsägen men vittnar om att man varit medveten om att kyrkan brandhärjats i äldre tider.

När har då denna första, våldsamma brand inträffat? Vi vet exakt i vilken byggnadsfas som det skett; tornet har inte hunnit färdigställas men tvärskeppen och långskeppet är färdigbyggda. Hur lång tid kan kyrkobygget ha tagit från grundläggning fram till branden? Självklart en omöjlig uppgift att svara på då vi inte alls känner arbetsstyrkans storlek. Själv skulle författaren uppskatta det till ett tjugotal år.

Efter branden förändrades radikalt planerna för Nicolaikyrkan. De utskjutande tvärskeppen som redan uppförts revs och de på detta sätt frigjorda kvaderstenarna användes till att mura igen öppningarna efter tvärskeppen i den norra respektive södra sidoskeppsmuren. Genom att man kunde nyttja återanvända stenkvadrar av samma höjd i de olika förbanden dolde man effektivt dessa öppningar. Det märkliga inträffade emellertid nu att man använde de överblivna stenarna från tvärskeppen, inte till att slutföra Nicolaikyrkans centraltorn utan till att slutföra långhuset till Maria I. Vad är det som gjort att intresset åter koncentrerats till Mariakyrkan? Denna kyrka hade ju rimligtvis inte längre någon viktigare funktion att fylla, varken som sockenkyrka eller som fylkeskyrka? Nicolaikyrkan hade blivit reparerad och var, trots att den fortfarande saknade torn, fullt funktionsduglig. Och varför har man ansett det nödvändigt att behöva riva ner de utskjutande tvärskeppen i Nicolaikyrkan? Vad är det egentligen som händer på Granavollen vid denna tid?

Det äldsta norska stenbyggeriet

Hadeland bör ha kristnats i början av 1000-talet. Dynnastenen med alla sina förbluffande detaljrika scener ur Jesu födelsehistoria pekar på att endast några årtionden in på 1000-talet var den kristna tron etablerad i området. De första kyrkorna har givetvis varit av trä och av dessa finns inget kvar i dag. Fortfarande kan spår efter de forna trätemplens stolpar gömma sig under golven i de gamla stenkyrkorna men mer än dessa eventuella spår är det tyvärr inte. Redan på 1000-talet infördes emellertid i Norden konsten att bygga i sten.

S:t Clemenskyrkan i Roskilde är ett av de tidigaste exemplen på nordisk stenkyrkoarkitektur. Redan runt år 1030 restes den första stenkyrkan på denna plats, varav en portalomfattning kvarstår. [58] I

S:t Clemens kyrka i Roskilde i Danmark har kvar delar som troligtvis härstammar från den äldsta stenkyrkan, caterad till ca år 1030.

biskopssätet Lund restes redan före mitten av 1000-talet föregångaren till Lunds domkyrka. Denna stenkyrka började successivt rivas ner när arbetena med den nuvarande domen startade runt året 1080. [59] Samma byggnadsutveckling har skett i biskopssätet Dalby endast knappt två mil från Lund. Den nuvarande stenkyrkan är daterad till slutet av 1000-talet men den kan ha föregåtts av en äldre stenkyrka. [60]

I Varnhem i svenska Västergötland har man direkt invid det medeltida cistercienserklostret påträffat välbevarade rester efter en stenkyrka, eventuellt från ca 1030-talet. Kyrkan är märklig såtillvida att den haft källare under hela långhuset. [61] Västergötland var det landskap i det äldre Sverige - till vilket inte Skåne, Halland och Bohuslän räknades - som tidigast kristnades. Detta visar sig också i antalet äldre stenkyrkor. Med hjälp av s.k. dendrodateringar, dvs. årsringsdateringar av bevarat taktimmer, har två av Västergötlands stenkyrkor kunnat dateras till 1000-talet. År 1077 höll man på att lägga taket till den fortfarande stående Gökhem kyrka och några år senare, året 1093, var man i färd med att slutföra bygget av Göteve kyrka, inte långt från Gökhem. [62]

Också de första stenbyggnader som vi känner från Norge är kyrkor. Enligt sagorna lät norska kungar uppföra sådana på viktiga platser i riket. Kung Harald Hårdråde (1047-1066) ska enligt Snorre Sturlasson ha byggt en stenkyrka, Mariakyrkan, vid kungsgården i Trondheim. Samtidigt lät han bygga om Magnus Olavssons hall i samma stad till en Gregoriuskyrka. [63] Att det tidigt omtalas en stenkyrka i Trondheim är inte att förundra sig över. Politik och religion var de drivkrafter som var grunden för det statusbyggeri som stenkyrkorna representerade. Trondheim blev ju mycket tidigt Nordens främsta pilgrimsstad. Kung Olav II Haraldsson dog år 1030 och blev snabbt helgonförklarad. Hans grav i Trondheim blev snart ett välbesökt mål för pilgrimer. Adam av Bremen omtalar så tidigt som på 1060-talet att:

”Nordmännens största samhälle är Trondheim som i dag är prytt med kyrkor och ofta besöks av stora människoskaror. Där

ligger kvarlevorna efter den salige kungen och martyren Olav. Vid hans grav låter Herren ännu i dag märkliga helbrägdagörelser ske, varför de som hoppas på att bli hjälpta genom helgonets förtjänster strömmar dit från fjärran orter. Resan går sålunda: om man går ombord på ett fartyg i danernas Ålborg eller Vendel, kan man på en dag segla över till Viken, ett samhälle hos nordmännen. Därefter seglar man till vänster utmed Norges kust och når på femte dagen det samhälle som heter Trondheim. Man kan också färdas en annan väg, som leder från danernas Skåne och vidare landsvägen fram till Trondheim. Men den tar längre tid på grund av fjällen, och eftersom den är riskfylld undviks den av resande." [64]

Vid den tid Adam skrev sina berömda böcker om förhållandena i Norden regerade Olav Kyrre i Norge. På 1070-talet påbörjade på kungens order i Trondheim också byggandet av en biskopskyrka i staden, vigd till Treenigheten men kallad Kristkyrkan. Kungen lät också uppföra en biskopskyrka i Bergen, även den vigd till den heliga Treenigheten och även den kallad Kristkyrkan. [65] Norge var vid denna tid kraftigt influerat av kyrkliga förhållanden från det anglosaxiska området. Förebilderna till det äldsta kyrkliga stenbyggeriet hämtades därför troligtvis härifrån. Man har menat att domkyrkan i Canterbury kan ha spelat en stor roll. [66]

Enligt en påvlig lista från år 1120 över biskopsdömen i Skandinavien fanns vid denna tid endast tre biskopsdömen i Norge; Oslo, Bergen

Vid utgrävningar i Varnhem i Västergötland har man frilagt denna stenkyrka vilken bör kunna dateras till ca år 1030. Bilden visar långhuset från väster. Märkligt nog har kyrkan haft en källare.

och Trondheim. [67] Senare tillkom ytterligare två, Stavanger och Hamar. Grundläggningen av biskopskyrkan i Stavanger menar man ha skett i början av 1100-talet. Biskopssätet här omtalas som etablerat på 1120-talet och den förste biskopen var Reinald från England. [68] Biskopskyrkan var vigd till Trinitatis ära. Genomgående arkitektoniskt drag för dessa tidiga biskopskyrkor har varit att de saknat sidoskepp och tvärskepp samt att långhuset haft två motstående portaler mitt på de norra och södra långsidorna.

Under det tidiga 1100-talet har uppförandet av Hallvardskyrkan i Oslo påbörjats. Det var i samband med järnvägens anläggande genom det medeltida stadsområdet i Oslo under 1800-talet som ett flertal ruiner blottlades, däribland rester efter just S:t Hallvardskyrkan. På 1920-talet kunde resterande del av kyrkoruinen grävas fram. Genom dessa utgrävningar vet man tämligen säkert hur kyrkan sett ut.

Hallvardskyrkan har haft en helt annan arkitektur än övriga kyrkor i Norge. Den skiljde sig från de tidigare biskopskyrkorna genom att man här för första gången i landet byggde tvärskepp och sidoskepp och härigenom skapade en så kallad basilika. Över tvärskeppets mitt restes också ett kraftigt centraltorn, även det ett främmande inslag i den norska kyrkoarkitekturen vid denna tid. Centraltornet utmärker sig inte i planformen men utgrävaren Gerhard Fischer har noterat:

”At det har vært et mektigt tårn over krysset, så vi klart ved den siste gravingen. Under alle de fire tårnpilarene var fundamentene knekket voldsomt ned.” [69]

Det är osäkert om kyrkan haft portaler i det södra och norra sidoskeppet. De bevarade lämningarna var nämligen här alltför fragmentariska. Kyrkans huvudingång har troligtvis varit

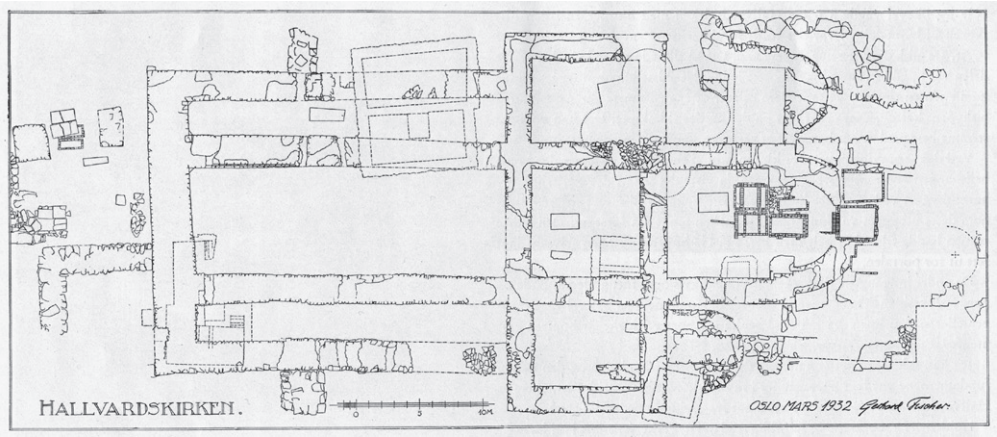

Gerhard Fischers sammanställning över framgrävningen av S:t Hallvardskatedralen i Oslo.

Domkyrkan i Hamar i en rekonstruktion av Olaf Nordhagen år 1907.

västportalen och härigenom har den väst-östliga axeln genom kyrkan kraftigt framhävts, något som kanske har att göra med att en speciell processionsliturgi införts. [70] Stor osäkerhet råder om basilikan avslutats i väster med två tvillingtorn vilka i så fall skulle ha ridit på sidoskeppen. Bredden på grundmurarna till sidoskeppens västra delar är nämligen inte större än övriga grundmurar. Två utskjutande fundament till strävpelare vid norra respektive södra sidoskeppsmurarna kan dock eventuellt stödja teorin om tvillingtorn i väster.

Uppenbart har man vid Hallvarskyrkans uppförande hämtat inspiration och kanske också byggmästare från ett helt annat håll än vid byggandet av de tidigare norska biskopskyrkorna. Det har bl.a. pekats på likheter med benediktinska kyrkor i Tyskland vilket leder vidare till den berömda klosterkyrkan i Cluny (Cluny II). Från att tidigare ha varit influerad av anglosaxiskt område skiftade alltså den kyrkliga stenarkitekturen i Norge i början av 1100-talet till mera europeisk kontinentala stildrag. De främsta representanterna för detta finner vi i de större östnorska kyrkorna i just Oslo dåvarande biskopsstift, i vilket även det senare Hamar stift ingått.

Vid mitten av 1100-talet började man resa murarna till biskopsdomen i Hamar. Delar av kyrkan står i dag fortfarande kvar som en ruin, innesluten i en modern glasbyggnad. Lämningarna ger, till skillnad från Hallvarskyrkan, många detaljerade uppgifter om kyrkans ursprungliga utseende även ovan jord. Den stora skillnaden mellan de två kyrkorna är den stenteknik som använts. Murarna i

Gamle Aker kyrka i nuvarande Oslo är en av de bäst bevarade centraltornskyrkorna. Den är också den största av dessa kyrkor utanför de två domkyrkorna. Bild: Helge Høifødt, Wikipedia.

Hamar domkyrka består av finhuggna kvaderstenar med minimala fogar, detta till skillnad från Hallvardsdomens helt annorlunda, mera enklare murningsteknik. I fallet med Hamardomen är det heller ingen tvekan om att denna, förutom ett centraltorn, också haft tvillingtorn i sin västra del. [71]

Dessa två domkyrkor är de främsta företrädarna för den grupp av centraltornskyrkor som finns representerade i det område som innefattat Oslo äldsta biskopsdöme. Den geografiska placeringen av alla dessa kyrkor framgår av kartan på sidan 116. Längst i söder ligger Tjölling kyrka. Den medeltida kyrkan har visserligen byggts om till oigenkännlighet efter ett stort jordskalv år 1755 men spåren efter en centraltornsbasilika är trots detta otvetydiga.

Rester efter den medeltida Lavranskyrkan eller Laurentiuskyrkan i Tönsberg ligger i dag under den nuvarande domkyrkan. Denna äldre kyrka revs åren 1809-1814. Strax före nedrivningen blev den dokumenterad i en planritning. Tack vare denna vet vi att kyrkan varit en basilika med centraltorn. Den var uppförd med finhuggna

kvadrar. Under gotisk tid har ett nytt kor ersatt det romanska. Kyrkan har haft två tvillingtorn i väster. Tyvärr är det näst intill omöjligt att klargöra kyrkans olika byggnadsetapper eftersom en samtida beskrivning saknas. Kyrkans långhus är på planritningen mycket kort vilket kan bero på att västpartiet ombyggts, kanske under första delen av 1200-talet då Håkon Håkonsson byggde sin kungsgård direkt invid kyrkan. [72]

Modell över den ursprungliga centraltornskyrkan i Hoff. Foto: Øyvind Holmstad, Wikipedia.

Gamle Aker kyrka nära Hallvardskyrkan i Oslo är en av de bäst bevarade centraltornskyrkorna i Norge. Kyrkan är dessutom den största centraltornskyrkan utanför de två domkyrkorna i Oslo och Hamar. Den saknar dock tvärskepp. Kyrkan var rivningshotad i början av 1800-talet men räddades i sista stund. Invändigt var den, liksom Nicolaikyrkan, kraftigt eldskadad och murarna var därför starkt förvittrade och skadade men de inre murliven har kunnat återskapas med så kallad konststen. [73] Kyrkan menas ha blivit uppförd under första hälften av 1100-talet på gården Aker. Denna gård kan eventuell ha tillhört kungen som i så fall alltså skulle ha låtit uppföra kyrkan. [74]

Hoff kyrka i Östra Toten har blivit ombyggd men man kan fortfarande bestämma dess ursprungliga utseende. Kyrkan har haft centraltorn och liksom flera övriga kyrkor i denna kategori har den varit en basilika med tvärskepp. Det nuvarande västtornet är sekundärt i förhållande till den ursprungliga kyrkan. Resterande centraltornskyrkor, Nicolaikyrkan i Gran och kyrkan i Ringsaker, har tidigare omtalats i boken.

Året 1152 avstyckades Lunds ärkestift och Trondheim utsågs till ett eget norskt ärkestift. Om detta berättar källorna bl.a. följande:

Påven Anastasius IV sände i november 1154 ett bekräftelsebrev till den nye ärkebiskopen i Trondheim Jon Birgersson och hans efterföljare vari han stadfäste legaten biskop Nicolaus Breakespears upprättande av Trondheim som ärkestiftssäte med följande underlydande biskopsdömen: Oslo, Hamar, Bergen, Stavanger, Orkneyöarna, Suderöarna, Islänningarnas öar och Grönland. [75]

Saxo Grammaticus beskrev situationen i sin Danmarkshistoria från ca 1190:

Tätheten av medeltida stenkyrkor i Norge baserat på den nutida fylkesindelningen.

”Vid denna tid kom den romerske kardinalen Nikolaus seglande över Nordsjön upp till Norge, som hittills hade hört under ärkesätet i Lund, men som han nu gav självstyre, genom att det fick sin egen ärkebiskop.” [76]

Snorre skrev om denna tilldragelse:

”Nikolaus kardinal från Rom kom till Norge under Haraldsönernas regering. Påven hade sänt honom till Norge. Kardinalen var mycket illa tillfreds med Sigurd och Eysten, vilka därför måtte söka att förlika sig med honom; däremot visade han sig mycket välvillig till Inge, och kallade honom sin son. Efter det att de alla blivit hans vänner, uppfyllde han deras begäran att viga Jon Birgersson till ärkebiskop i Trondheim, gav honom palliet och bestämde att en ärkebiskopsstol skulle vara i Trondheim i Kristkyrkan, där den helige kung Olaf vilar; före den tiden hade det bara varit biskopar i Norge. Dessutom bestämde kardinalen, att ingen under straff fick bära vapen i köpstäderna, undantaget tolv män som tjänade kungen som livvakt. Han förbättrade i många saker de norskes seder och skick medan han var i landet. Där var aldrig kommen någon till Norge som således visste att vinna allas aktning och som kunde påverka allmogen så mycket som han.” [77]

Varför blev Trondheim det nya ärkestiftets centrum? Visserligen fanns här Sankt Olavs grav, ett redan tidigt mycket omhuldat helgon i hela Skandinavien men räcker detta som förklaring? Ett ärkestifts centrum borde väl ligga mera centralt i förhållande till de viktigaste landområden som det skulle styra? En enkel sammanställning över de medeltida stenkyrkorna i varje nutida fylke i Norge ger en grov bild av var i landet som de troligtvis viktigare bygderna fanns vid denna tid, se ovan. [78] Bergenområdet i väster och Vikenområdet i söder utmärker sig tydligt. Om man t.ex. haft i åtanke att det nya ärkestiftet också skulle vara ett viktigt centrum för Atlantöarna borde därför Bergen ha varit ett lika intressant val som Trondheim.

Det måste ha varit flera olika faktorer som samverkat i val av ärkestiftsstad. För det nya ärkestiftet har givetvis med stor sannolikhet Atlantöarna och det stora, nya landet i väster spelat en stor roll. Politiskt ställningstagande har säkert också varit avgörande; kretsen kring kung Inge har ansetts som viktig i detta sammanhang.

Det faktum att Inge i det uppdelade kungariket hade sina intressen i Norges norra del och att han var den ende av de tre kungasönerna som var född inom äktenskap är också faktorer som kan ha spelat in. Dessutom var Trondheim redan etablerad som viktig pilgrimstad.

Har Trondheim då varit den enda kandidaten som centrum för ett norskt ärkestift? Det verkar som om man ofta menat att just kardinal Breaksperes besök år 1152 ska ha varit startpunkten för att organisera det nya norska ärkestiftet. Men kan det verkligen ha förhållit sig så? Slog planerna på ett eget ärkestift ner som en plötslig bomb? Öystein Ekroll nämner problemet: *”Det låg utan tvil fleire års arbeid med planlegging og forhanlinger bak opprettinga av erkesetet i Nidaros 1153.”* Redan 1150/1151 finns faktiskt uppgifter om en ärkebiskop i Trondheim vilket framgår av flera av de isländska annalerna, årsböckerna. För året 1151 omtalas t.ex. att Reidar ärkebiskop dog i ”sörlandet” på väg hem från vigseln i Rom. [79]

Det finns alltså en ärkestiftshistoria före Breaksperes ankomst som på grund av bristande källmaterial numera är dold för oss. Givetvis måste ärkestiftet ha planerats en längre tid innan beslutet kom? Låt oss som jämförelse titta på hur processen varit inför

Rester efter en av de många träkyrkorna i Lund från mitten av 1000-talet.

inrättandet av det lundensiska ärkestiftet i Skåne.

Som författaren sökt påvisa var den danske kungen Erik Ejegod besök vid kurian åren 1098 och 1103 [80] och det lundensiska ärkestiftets instiftande sistnämnda år endast slutpunkten av en lång förberedelsetid. Processen att skapa ett självständigt ärkestift för hela Norden hade varat i nästan femtio år. Redan kungens far Sven Estridsen gjorde nämligen på 1050/1060-talen allvarliga försök att få till stånd ett ärkestift med Lund som ett sådant centrum. Årsringsdateringar av framgrävda träkyrkor i staden har visat att det vid just denna tid byggdes ett stort antal kyrkor inne i den tilltänkta ärkestiftsstaden. [81] Detta intensiva kyrkobyggande har säkert ingått i planerna för ett ärkestiftscentrum. I en ärkestiftsstad skulle det givetvis finnas ett stort antal kyrkor. Under medeltiden fanns inne i Lunds stadskärna inte mindre än 22 sockenkyrkor. [82]

Sven Estridsen allierade sig också med Adalbert, ärkebiskop i Hamburg/Bremen, i dennes försök att bli patriark över norra Europa. Om Adalbert lyckades skulle detta innebära att ett ärkestiftscentra underställt patriarken kunde skapas i Lund. Sven Estridsen utökade därför runt år 1060 också antalet biskopssäten i Danmark. Ett av dessa blev Dalby strax utanför Lund vilket gavs åt missionärsbiskopen Egino som verkade bland de hedniska folken. Enligt reglerna för ett patriarkat skulle nämligen ett av patriarkens biskopsdömen vara engagerat i aktiv missionärsverksamhet. Man kan alltså våga se Dalby som en plats för en missionärsbiskop vilket skulle kunna förklara dess märkliga geografiska närhet till biskopssätet i Lund. I detta sammanhang kan man troligtvis också se Adam av Bremens på 1060-talet gjorda utförliga beskrivningar över de nordiska landområden och deras historia, vilka ju alla skulle ingå i det tilltänkta patriarkatet. Adam, troligtvis utsänd av ärkebiskop Adalbert, har fått mycket information om de nordiska förhållandena genom personliga samtal med just kungen Sven Estridsen vilket antyder nära vänskap dessa makthavare emellan. [83]

Trots dessa idoga försök skulle det emellertid dröja till året 1103 innan Lund blev ärkestift. Med denna bakgrundsbild kan man ställa sig frågan hur förhistorien till det norska ärkestiftets tillkomst sett ut? Vi kan rimligtvis tillåta oss ana att denna strävan till självständighet funnits långt före Breaksperes besök året 1152. Redan det faktum att Trondheimsbiskopen innan Breakspeare besök i Norge själv uppsökt påven i Rom och troligtvis redan då fått ärkebiskopstiteln tyder på att denna förberedelseprocess genom avsaknaden av källmaterial tyvärr är dold för oss. Biskopen död på hemresan kan ha varit en

bidragande orsak till Breakspears resa året därpå. [84]

Nu finns det emellertid faktiskt en uppgift som antyder att det redan år 1111 funnits planer på ett eget norskt ärkestift. I Norge tillträdde år 1103 tre minderåriga bröder regentskapet efter sin far kung Magnus som stupat på Irland. En av dessa var den 12-årige Sigurd som senare skulle få smeknamnet Jorsalafarer, Jerusalemsfararen. Fem år senare, året 1108, for han nämligen med en väldig här och flotta ut på korståg till det heliga landet. Resan varade i tre år. [85] Sigurd mötte personligen Jerusalems kung Baldvin och de badade tillsammans i floden Jordan. Senare skänkte Baldvin en kostbar relik till Sigurd; en bit av det man menade var Jesus återfunna kors vilket vid den tiden förvarades i Jerusalem. Träbiten var inte tagen från baksidan av korset utan från dess framsida och kunde därför vara bestänkt av Jesus blod, alltså en ytterst värdefull relik. Innan Sigurd fick träbiten var han tvungen att svära en ed som Baldvin förestavade:

Lunds domkyrka började byggas på 1080-talet, ett tjugotal år innan ärkestiftet grundades.

”Vi vill ge dig en del av det heliga korset på det villkor att du och elva andra av de förnämsta män i ditt följe ska svära oss till, att du vill bringa denna heligdom till den helige kung Olav och där låta den bli …” Sigurd svor eden som också innefattade att han ”skulle främja och styrka kristendomen i sitt rike med all sin makt och upprätta, om han kunde, en ärkebiskopsstol i Norge och låta såväl denna som korsets heligdom vara hos den helige Olav.” [86]

Strax efter det att Lund år 1103 uppnått ärkestiftstatus fanns alltså, i varje fall enligt sagan vars källvärde givetvis kan ifrågasättas, planer på ett ärkestift även i Norge. Hur förvaltade Sigurd denna relikgåva och den status han hade som den ende norske kung som personligen besökt det heliga Jerusalem? Norge var i princip uppdelat mellan kungasönerna i tre delar där Sigurd innehade bl.a. det ursprungliga, vid denna tid ännu inte uppstyckade Oslo biskopsstift. Låg det över huvud taget i hans intresse att förlägga

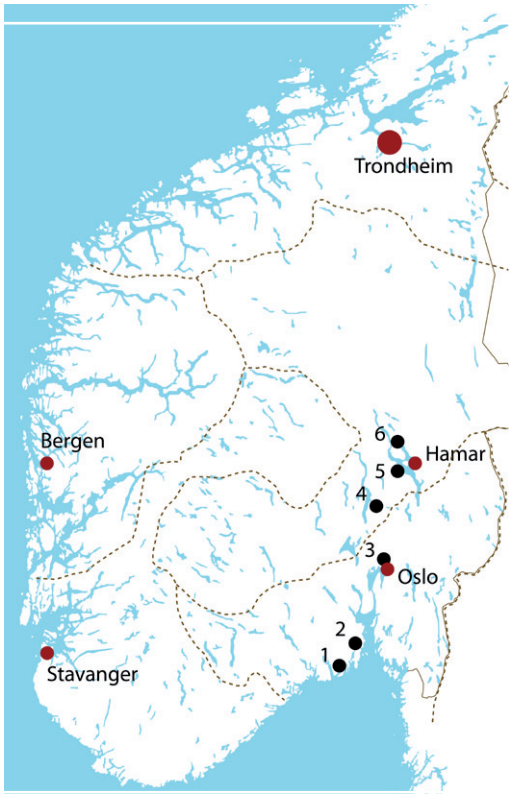

Centraltornskyrkornas placering svarar helt till det forna Oslo biskopsdöme innan detta uppdeladelas med Hamar. Kyrkorna ligger också troligtvis vid huvudvägen söderifrån till Trondheim.

ett ärkestift hos brodern Öystein trots att den helige Olavs kvarlevor fanns i dennes kyrka i Trondheim?

Visserligen hade Sigurd bl.a. lovat att ärkestiftet skulle fokuseras till platsen för helgonet Olavs grav, alltså i Trondheim, men om man ska våga tro sagan blev det emellertid lite si och så med den eden. Den heliga träbiten kom t.ex. inte till Trondheim som utlovat var. Längre fram i sagan berättas nämligen att:

”Kung Sigurd Jorsalafarer gjorde Kungahälla (i Bohuslän) till sitt säte och huvudstad … Kungen lät där uppföra ett kastell av sten och grästorv och en stor grav uppkastades däromkring. I detta kastell byggdes kungsgården och där var Korsets kyrka, där kung Sigurd lät lägga det heliga kors …”. [87]

Om uppgiften är sann tyder detta i stället på att kungen, genom val av plats för den absolut viktigaste reliken, planerade att sätta kyrkligt fokus på södra Norge, inte i Trondheimområdet.

Direkt efter hemkomsten från det heliga landet måste Sigurd Jorsalafarare ha börjat byggandet av Hallvardsdomen i Oslo, den vid grundläggningen största stenkyrkan i landet. En främre gräns för datering av kyrkan ger det faktum att när Sigurd Jorsalafarare år 1130 begrovs skedde detta i kyrkan: ”*Hans lik blev fört till graven och jordat i Halvardskyrkan; han ligger i stenmuren ut från koret på den södra sida.”* [88] Kungens begravdes alltså i tvärskeppets södra mur. Visserligen sägs inget om kyrkan vid denna tid har varit helt färdigbyggd men rimligtvis måste man utifrån denna tidsuppgift gå ner till åtminstone 1110-talet för att sätta en främre gräns för dess grundläggning.

Med Hallvarskyrkans byggande införde man en helt ny kyrkoarkitektur i Norge; basilikan med sina sidoskepp, tvärskepp och centraltorn. Kan det vara så att detta till synes medvetna avståndstagande från de äldre biskopskyrkornas utformning svarade till en pla-

nerad övergripande kyrklig nyordning? Kan det vara så att i Sigurds planer var det Hallvardskyrkan som skulle bli ärkestiftskatedralen? Är det i detta koncept man ska se uppförandet av den speciella ansamling av påkostade centraltornskyrkor som enbart finns i det geografiska område som ursprungligen utgjort det till ytan enormt stora Oslo stift i vilket senare även Hamar stift kom att ingå?

I Lund förbereddes den blivande ärkestiftsstaden troligtvis genom att det under kort tid uppfördes en stor mängd kyrkor i staden. Bilden verkar vara den samma för Oslo. I början av 1100-talet startade nämligen ett flertal stora stenkyrkobyggen i staden. Inte mindre än fyra kyrkor uppfördes parallellt. Förutom den väldiga Hallvardskatedralen också Edmundskyrkan på Hovedöya, Mariakyrkan i kungsgården och Clemenskyrkan. Någon exakt datering på när detta samordnade byggeri startade finns inte men den allmänna uppfattningen är ”omkring 1100”. [89] Kan uppförandet av så många stenkyrkor i en och samma stad under så kort tid ha ingått i en större plan? Har denna plan utvecklats direkt efter Sigurd Jorsalafars hemkomst från det heliga landet år 1111?

Förutom uppgiften om Sigurd Jorsalafarers begravning i Hallvardskyrkan år 1130 har vi tyvärr inga absoluta dateringar för varken Hamardomen eller för de övriga centraltornskyrkorna. Dessa kyrkor kan alltså i princip ha börjat byggas när som helst under de närmaste årtiondena innan 1100-talets mitt. Utifrån murningstekniken kan man våga utgå från att Hallvardskyrkan är den äldsta i denna grupp av centraltornkyrkor. De senare kyrkorna är mycket strikta i sitt formspråk med perfekt, heltäckande kvadermurning och de saknar till stor del skulpturala utsmyckningar.

De arkeologiska utgrävningarna på Granavollen kastar nu in nytt faktamaterial när vi ska försöka belysa centraltornskyrkornas äldsta tid. Här kan vi nämligen ana en utvecklingsprocess i tidsperioden mellan anläggandet av de två stora biskopsdomerna i Oslo och Hamar. På Granvollen har man börjat uppföra den äldsta Mariakyrkan som en mindre centraltornskyrka med utskjutande tvärskepp. Under arbetets gång har emellertid planerna ändrats och i stället börjar den betydligt större Nicolaikyrkans murar resas endast ett tjugotal meter från den förra. Mariakyrkan blir inte fullbordad som en centraltornskyrka. Nicolaikyrkan svarar däremot i sin storlek och med sina finhuggna kvadrar till de övriga rikare bygdekyrkorna med centraltorn som nu börjar uppföras.

Om, vilket är troligt, de skulpturer som under 1100-talet sekundärt inmurades i Lunner kyrka, belägen strax söder om Granavollen,

kommer från den då rivna äldsta Mariakyrkan, visar detta att denna centraltornskyrka haft utsmyckningar som helt skiljer sig från Nicolaikyrkans och de övriga östnorska centraltornskyrkorna vilka ju nästan helt saknar figurativa skulpturinslag. Lunner/Maria-skulpturerna har däremot mycket stora likheter med de skulpturer som kanske en gång kan ha prytt Hallvardskyrkan i Oslo. [90]

Granavollen har varit det medeltida centret på Hadeland vilket bl.a. Öystein Ekroll konstaterar:

”Her er det kjent seks steinkyrkjer og to andre steinbygningar. Dessutan låg det fleire stavkyrkjer her, slik at det var ei av dei kyrkjetettaste bygdene i landet. Det religiøse sentret i området låg tydelag på Gran ...”. [91]

Som sådant religiöst centrum är det kanske inte märkligt att vi här också har spåren efter den första generationen av bygdekyrkor med centraltorn, den äldsta Mariakyrkan. Det är därför inte heller märkligt att vi här ser spåren efter en senare förändring som krävt större kyrkor utifrån likformiga, arkitektoniska principer. Har inte denna förändring att göra med biskopssätets inrättande i Hamar? När har detta i så fall skett?

I litteraturen utgår man från att Hamar biskopsdöme kommer till som en följd av att Trondheim blir stiftsstad för ärkesätet. Så behöver det inte ha varit. Om det funnits en äldre plan på Oslo som ärkestiftcentrum kan planerna på Hamar kanske ha ingått i dessa. När påven Anastasius IV, död året 1154, stadfäste Nikolaus instiftande av Norges ärkesäte år 1152 omtalas biskopssätena i ordningsföljd där Oslo och Hamar kommer först på listan, en rangordning vilket eventuellt kan tyda på att dessa haft störst betydelse. [92] Redan år 1150 verkar dessutom grönlandsbiskopen Arnald ha utsetts till biskop i Hamar. [93]

Av vad som sagts ovan kan det ha varit så att kungen i början av 1100-talet planerat ett ärkestift i Oslo och att man utifrån detta började uppföra en alldeles speciell typ av centraltornskyrkor med högre status i Oslo stora biskopsdöme. Dessa skulle bli kyrkor till de kaniker eller prostar som hade att tjäna vid ärkestiftets domkyrka. Tyvärr finns inget skrivet källmaterial eller annat dateringsmaterial som kan belysa denna process. Den annorlunda stenteknik som använts för dessa kyrkor jämfört med Hallvarsdomen gör det emellertid sannolikt att sätta deras grundläggningstid till strax före mitten av 1100-talet.

Om cistercienserna och Granavollen

Biskop Anton Chr. Bang, som under åren 1867-1872 var kapellan på Gran, lade en gång fram en teori om att en medeltida klosterorden, cistercienserna, skulle ha haft ett kloster uppe på Granavollen. Han hade funnit uppgifter om detta i en källa från 1100-talet. [94] Givetvis måste en så intressant teori som rör det medeltida Granavollen analyseras i en bok som denna.

Grunden till cistercienserorden skapades år 1098 genom att ett antal munkar slog sig ner på en ödslig plats i franska Citeaux. År 1112 anslöt sig en ung adelsman från Bourgogne, Bernhard, tillsammans med 30 släktingar och vänner. Tre år senare fick Bernhard uppgiften att skapa ett dotterkloster i Clairvaux. Under Bernhard av Clairvauxs ledning växte orden snabbt, redan innan år 1120 hade de vita munkarna skapat inte mindre än tio nya kloster. Orden fick påvlig stadfästelse året 1119.

Ursprunget till cistercienserorden är att söka i de tidiga fromhetsideal som präglat eremitrörelsen. Till skillnad från denna arbetade dock cistercienserna i sammanhållna grupper. Munkarna byggde sina kloster på landsbygden, gärna långt utanför städerna. Många forskare menar att den enorma expansion av cistercienserkloster som skedde under 1100-talet (fram till mitten av 1200-talet hade 350 kloster etablerats) i hög grad har underlättat uppodlingen av nya och tidigare öde marker runt omkring i Europa. Vad man däremot inte i samma grad noterat är att många av klostren verkar vara medvetet placerade utmed viktigare huvudvägar. Detta framgår t.ex. mycket tydligt i Sverige och Danmark.

Under den driftige ärkebiskopen Eskil i Lund i Skåne (1137-1177) skapades en mycket stor mängd av nya kloster tillhörande cistercienserna. Den hittills rådande uppfattningen har varit att grundandet av Alvastra kloster i Sverige år 1143 också var etableringen av det första cistercienserklostret i Norden. Genom ett av författaren påträffat, hittills inte beaktat 1100-tals dokument verkar det dock nu som man invigt ett hittills okänt kloster i Skåne redan året 1138. Detta skulle i så fall vara Nordens äldsta av denna orden.

Sverige låg vid denna tid fortfarande under den lundensiske ärkebiskopens domsrätt. Samma år som Alvastra grundades etablerades också Nydala kloster mitt i Småland och efterföljande år Herrevad i norra Skåne, samtliga tillhörande cistercienserorden. Genom att på detta sätt uppföra kloster, strategiskt placerade utmed huvudvägen mellan Lund och det vid den tiden svenska

Alvastra cictercienserkloster i Sverige kvarstår i dag som en imponerande ruin. Här ses klostergården med kyrkan i bakgrunden.

centralområdet Östergötland, kom denna huvudväg på sätt och vis nästan att innefattas i den kyrkliga organisationen. Klostren blev helt enkelt en form av kyrkliga centra utmed denna vägsträcka. Från Herrevad kloster i norra Skåne har man tagit sig norrut till Nydala kloster. Härifrån har huvudvägen gått till den södra delen av den stora sjön Vättern och via båt på denna till Alvastra kloster. Det är ingen tillfällighet att det vid den troliga, medeltida angöringsplatsen vid Alvastra, endast ett tjugotal meter från Vätterns strand, än i dag finns ruiner efter ett cistercienserkapell från 1100-talet.

Vid ungefär samma tid anlades i svenska Västergötland ett cistercienserkloster i Varnhem. Uppgift finns också om att cistercienserna ska ha haft en mindre anläggning ute på Lurö mitt ute i sjön Vänern. Platsen kan tyckas märkligt isolerad men ligger helt rätt i förhållande till dåtida kommunikationsleder. En av de viktiga pilgrimslederna från Västergötland till Norge har nämligen gått över Vänern och sedan vidare upp utmed Byälven i Värmland mot den norska gränsen.

Vad det gäller de norska cistercienserklostren är dessa koncentrerade till kusterna. Detta stämmer också med tanken på klosterordens säkring av de viktigaste transportlederna. Sjöfarten utmed den norska kusten har haft vida större betydelse än vad kusttrafiken varit i både Danmark och Sverige. Det var biskopen Sigurd av Bergen som hade blivit inspirerad av klosterbröderna i Fountains cis-

tercienserkloster i York att etablera orden också i Norge. Året 1146 grundade han med hjälp av dessa engelska munkar Lysekloster söder om Bergen. Som klostrets förste abbot valdes Rannulf som kom från Fountain. [95] Snart grundades också nunneklostret Nonneseter i Bergen, även detta troligtvis tillhörande cistercienserorden. Året efter det att grundstenen till Lyseklostret lagts på plats inrättades ytterligare ett kloster på en ö direkt utanför Oslo, Hovedøya. Detta grundades av klosterbröder från Kirkstead i Lincolns biskopsdöme under ledning av abboten Philippus. Munkarna fick här vid Oslo överta en äldre kyrka, vigd till S:t Edmund. [96]

Det finns en uppgift från början av 1180-talet om att en dövstum *”av cisterciensernas familj”*, som bodde nära Stikklastad kyrka, skulle ha blivit botad genom ett under. Om detta kloster vet man genom skriftliga källor tyvärr inget annat än att det år 1475 omtalas ett cistercienserkloster *”Munchaby”* i Levanger socken som vid den tidpunkten var övergivet och platsen förfallen. Dock finns det fortfarande lämningar kvar efter klostret. Ett annat norskt cistercienserkloster var klostret ute på ön Tautra i Trondheimsfjorden. Detta

Ruinen efter Norges äldsta cisteciense-rkloster, Lyse kloster. Foto: Scott Rettberg, Wikipedia.

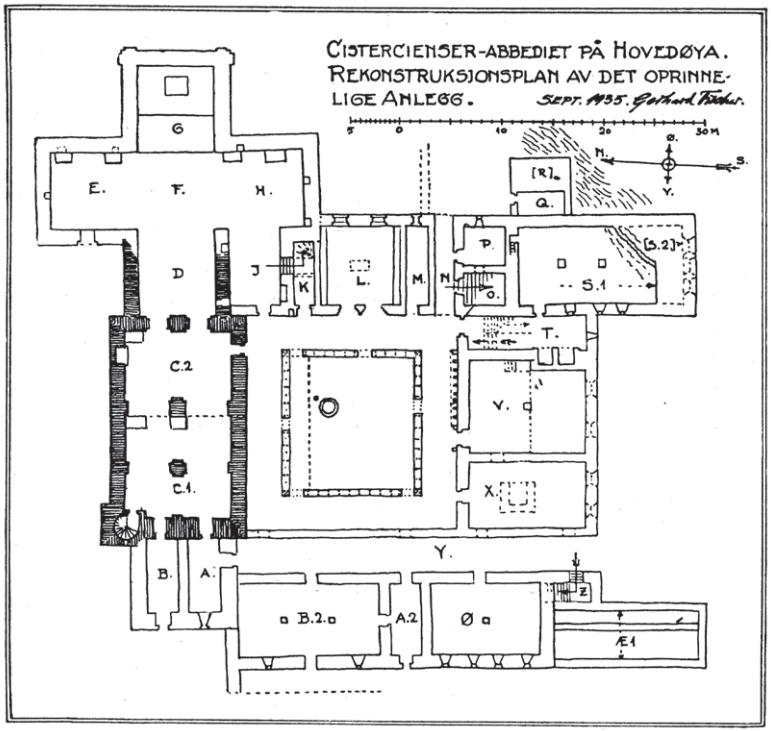

Hovedøya kloster i Oslo. Med mörk skraffering har angetts den ursprungliga S:t Edmundkyrkan från tidigt 1100-tal.

grundades år 1207 som dotterkloster till Lyseklostret. Därmed är alla norska cistercienserkloster uppräknade. Eller … ?

Redan vid författarens undersökning av Systerkyrkorna på 1970-talet togs givetvis den spännande tvillingkyrkoproblematiken upp med bl.a. kyrkoantikvarie Håkon Christie. Författarens hypotes var, utifrån den uppställda byggnadskronologin, att Mariakyrkan skulle kunna vara en rest efter cistercienserordens verksamhet på platsen. Kännetecknande för den norska cistercienserrörelsen är dock att ytterst få dokument överlevt fram till våra dagar. Ordens betydelse i Norge är på grund av det sviktande materialet därför inte helt lätt att överblicka. [97] Ett exempel på detta är klostret i Munkeby. Inget dokument finns bevarat om klostret under dess brukningstid, endast ruinerna efter klosterkyrkan kvarstår. Bristen på skriftliga källor kan således knappast tas som intäkt på att ett cistercienserkloster inte existerat i Gran. Hur är det då med biskop Bangs uppgift om en tryckt källa från 1100-talet som omtalar ett kloster i Gran?

Bang trodde att det var Steinhuset som var en kvarvarande rest efter detta kloster:

”Når jeg har uttalt den anskuelse, at det har været en klosterbygning, så er min grunn den at der uten motsigelse en gang har vært et cistercienserkloster på Gran. Det existerer nemlig en fortegnelse fra middelalderen over klostre av denne orden trykt i Wien ca 1670, utgitt skrift av S. Wisch. ... Det ovennevnte verks tittel er ´Bibliotheca Ordinus Cicertiensum`. Utgitt av Wisch. Peg 377 leses der følgende: ´Ano 1167 4 cal april Gradisium in Norvegia Diœcesis Hamarensis`.”

”Gradisium” anges således, enligt Bang, ligga i Hamar biskopsdöme. Denna åberopade källa har märkligt nog inte av tidigare forskare eftersökts. Då den givetvis var av den största betydelse för hela problematiken kring den gamla frågan om cistercienser på Granavollen beslöt därför författaren att, tillsammans med forskarkollegan Karl-Fredrik Wasén på Fotevikens Museum, försöka hitta denna bok för att få bekräftat uppgiften. Uppdraget var inte helt lätt men till slut visade sig eftersökningarna vara mödan värd.

Bang har fel när det gäller bokens tryckningsort och år, dess titel samt delvis innehållet i källnotisen. Det eftersökta verket är nämligen tryckt i Cologne (dvs. Köln) år 1649 och en andra upplaga kom ut året 1656. Titeln är *”Bibliotheca Scriptorum Sacri Ordinis Cisterciensis”* och författarens namn är Carolo de Visch, omtalad i boken som ”priori Dunensi Brugis”. Detta, de Visch´s eget kloster, finns upptaget i den stora förteckning över cistercienserkloster som han medtagit i boken. Klostret grundades året 1138 i De Dunis i Flandern i *”Olim Morinensis, nunc Brugensis”*. Merparten av den omfattande boken, som givetvis är skriven på latin, handlar om 773 historiska och kritiska notiser rörande författare som genom tiderna tillhört cistercienserorden. I slutet har de Visch emellertid också låtit trycka av några handskrifter som han haft tillgång till i sitt eget kloster - och det är nu som det blir mycket intressant, sett med skandinaviska ögon.

I förordet nämner de Visch de skrifter som använts. För norska förhållanden är uppgiften ”*Vita B. Torphimi Episcopi Hamariæ, in Norwegiæ”* av intresse. Denna levnadsbeskrivning över biskopen Torfinn av Hamar, död den 8 januari 1285 i Ter Doest i Belgien, senare helgondyrkad, har säkert funnits i de Visch´s kloster, troligtvis som en handskrift. Det är emellertid en annan, av de Visch använd handskrift, som författaren här och nu ska redovisa. Denna

är i bokens förord omtalad som *"Eliæ de Coxida Abbatis Dunensis, Sermones duo, olim (circa an. 1190) habiti in Capitulo generali."* Denna *"Cronologia Dunensis"* innefattar en komplett lista över alla manliga cistercienserkloster som blivit grundade i Europa under perioden 1113-1189. [98] Mellan åren 1188 och 1189 har de Visch i sin årtalslista lagt in rubrikraden *"Hic definit antiqua Cronologia Dunensis"*. Det bör således inte finnas något som helst tvivel om att handskriften tillkommit eller slutförts vid tidpunkten 1188-1189, vilket ju också de Visch angett med *"circa an. 1190"*. För de efterföljande, senare klosteruppgifterna i boken har därför de Visch fått använda sig av en annan, idag okänd källa.

Ett exemplar av de Visch bok återfann vi på *"Det kongelige bibliotek"* i Köpenhamn. [99] Det var med stor spänning som vi öppnade denna och i listan över kloster letade oss fram till det av Bang angivna året 1167. Här fanns dock ingen uppgift om något kloster i Norge! Däremot fann vi Bangs nedtecknade notis införd mellan åren 1175 och 1177 och då felaktigt inskriven som året 1167. Det hela är närmast osannolikt men sant - vi står helt enkelt inför ett på 1600-talet gjort tryckfel för just denna notis! Istället för året 1176 har tryckaren kastat om de två siffrorna. Att så varit fallet gick dessutom lätt att kontrollera eftersom utgivaren sist i boken angett

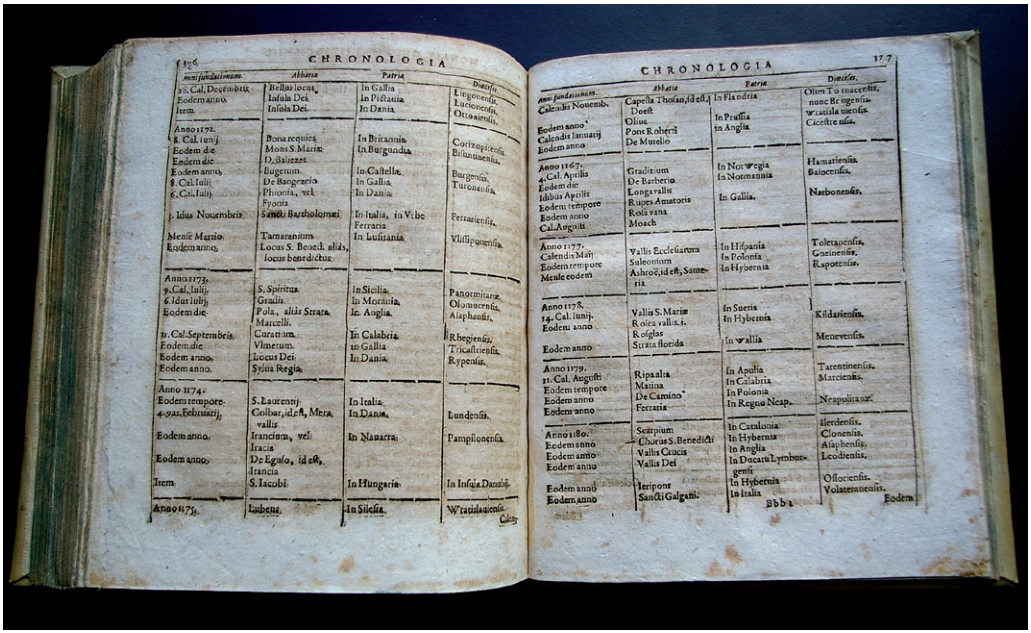

Det funna exemplaret av de Visch´s *"Bibliotheca Scriptorum Sacri Ordinis Cisterciensis" i Köpenhamn.*

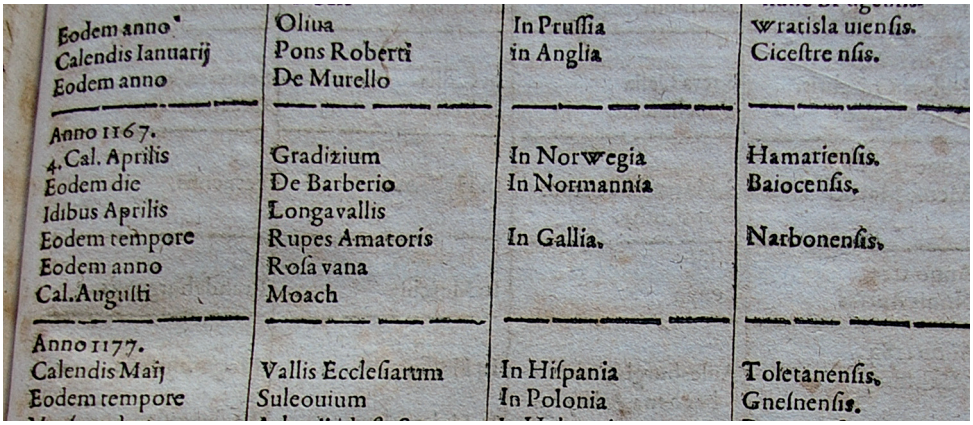

Eodem anno	Oliua	In Pruſſia	Wratisla uienſis.
Calendis Ianuarij	Pons Roberti	in Anglia	Ciceſtre nſis.
Eodem anno	De Murello		
Anno 1167.			
4. Cal. Aprilis	Gradizium	In Norwegia	Hamarienſis.
Eodem die	De Barberio	In Normannia	Baiocenſis.
Idibus Aprilis	Longa vallis		
Eodem tempore	Rupes Amatoris	In Gallia.	Narbonenſis.
Eodem anno	Roſa vana		
Cal. Auguſti	Moach		
Anno 1177.			
Calendis Maij	Vallis Eccleſiarum	In Hiſpania	Toletanenſis.
Eodem tempore	Suleouium	In Polonia	Gneſnenſis.

alla klostren i namnföljd med sina respektive grundläggningsår. Här står de rätta uppgifterna: *”Gradizium 1176”*.

Det avsnitt i boken där ett kloster i Hamar biskopsstift i Norge p.g.a. tryckfel har angetts till år 1167 i stället för året 1176.

Hur ska vi då tolka den rätta texten, dvs. *”Anno 1176 4. cal. Aprilis Gradizium In Norwegia Hamariensis”*? Handskriften *”Cronologia Dunensis”* är ju tillkommen vid nästan samma tid som notisen och bör således kunna tillskrivas ett stort källvärde. Frågan är emellertid hur trovärdig listan är i förhållande till de i denna upptagna klostren? För att utröna detta har i tabellen på nästa sida medtagits alla uppgifter som finns uppräknade i de Visch´s hela tryckta årslängd vad gäller grundandet av de skandinaviska klostren.

Följande kloster är angivna med det tidigare allmänt vedertagna grundläggningsdatumet: Alvastra, Nydala, Herrevad, Lysia, Hovedöya, Vitsköl, Öm, Lögum, Ryd och Tautra (Tuta Insula).

För följande kloster har emellertid *”Cronologia Dunensis”* noterat grundandet ett år tidigare än vad som allmänt angetts: Esrum, Sorö, Tvis, Roma, Holme och Ås.

Intressant för cisterciensernas skandinaviska klosterhistoria är att listan har med några kloster, om vilka man tidigare endast haft en ungefärlig tid för grundandet. I handskriften anges dessa nämligen med exakta år: Varnhem 1148, Julita 1160 och Guldenholm 1192.

Sex kloster har således angivits ett år tidigare än vad som är känt. Förklaringen kan säkert sökas i det tidsintervall som gått mellan själva grundandet och det officiella, påvliga erkännandet. Om man utgår från att så har varit fallet är listan otroligt exakt vad det gäller fakta kring Nordens äldsta kända cistercienserkloster. Förutom dessa finns emellertid i förteckningen också ett antal i dag okända kloster. De ligger alla mycket sent, från år 1172 och

Anni Fundationum	Abbatia	Patriæ	Diæcese	Plats	Tidigare datering
Anno 1138 Eodem die	Clara Sylua	In Dania	Lundensis	**????**	
Anno 1143 Mense Iunio	Alnastrum	In Suetia	Vpsalensis	Alvastra Östergötland	1143
Mense eodem	Noua vallis	In Godlandia	Lincopensis	Nydala, Småland	1143
Anno 1144 4. Idus Octob.	Heriuadum	In Dacia	Lundensis	Herrevad, Skåne	1144
Anno 1146 7. Idus Iulij	Lysa	In Norvvegia	Bergensis.	Lysia, Bergen	1146
Anno 1147 Eodem anno	Houedoa	In Norwegia	Asloensis	Huvudöya, Oslo	1147
Anno 1148	Varuhemium aliás Beruheim	In Suetia	Scarensis.	Varnhem, Västergötland	Ca 1150
Anno 1153 Eodem anno	Esromium	In Dacia	Roskildensis.	Esrum, Själland	1154
Anno 1158 Nonis Aprilis	Vitæ Schola	In Dacia	Lundensis.	Vitsköl, Jylland	1158
Anno 1160 Eodem anno	Saba, aliás Julita.	In Suecia	Strengennensis.	Julita, Södermanland	Ca 1160
Anno 1161 Idibus Julij	Sora	In Dania	Roskuldensis.	Sorö, Själland	1162
Anno 1162 Eodem die	Tuta vallis	In Dania	Rypensis.	Tvis, Jylland	1163
Anno 1163 Eodem anno	Gudualia	In Godtlandia	Visboiensis.	Roma, Gotland	1164
Anno 1165 Eodem anno	Clara Insula	In Dania	Lundensis, alibi, Arosiensis.	Öm, Jylland	1165
Anno 1171 Item	Insula Dei	In Dania	Ottoniensis.	Holme, Fyn	1172
Anno 1172 6. Cal. Iulij	Phionia, vel, Fyonia	In Dania	-	**?????**	
Anno 1173 Eodem anno	Locus Dei	In Dania	Rypensis	Lögum, Jylland	1173
Anno 1174 4.9as. Februarij	Colbar, idest, Mera vallis	In Dania	Lundensis.	**????**	
Anno 1176 4.cal. Aprilis	Gradizium	In Norwegia	Hamariensis	**????**	
Anno 1188 Eodem anno	Nemus S. Mariæ	In Dania	Lundensis	**????**	

Anno 1192					
Prid. Cal. Maij.	Rus regium	In Dania	Sleswicensis.	Ryd, Jylland	1192
Eodem anno	Guldenholm	In Dania	Visboiensis	Guldholm, Jylland	Ca 1189
Anno 1194					
Calendis Maij	Azylum	In Dania	Lundensis.	Ås, Halland	1195
Anno 1199	Hildaria	In Dania	Lundensis.	**????**	
Anno 1207	Tuta Insula	In Norwegia	Nidrosiensis	Trondheim	1207

Tabell över samtliga manliga cistercienserkloster i Norden som omtalas i de Visch´s bok.

framåt. Undantaget är det kloster *”Clara Sylua”* som redan år 1138 ska ha grundats i Lunds biskopsstift i provinsen Dania. Allmänt har antagits att Herrevad kloster från år 1144 skulle ha varit det första cistercienserklostret i Danmark. Här antyds emellertid något helt annat. Författaren lämnar emellertid problematiken kring klostret *”Clara Sylua”* och sätter istället sökljuset på de övriga, numera inte längre kända klostren.

Eftersom alla dessa ligger i nära anslutning till handskriftens avslutningsår kan kunskapen om dessa kloster ha varit begränsad för den som skrev ”Cronologia Dunensis”. Kanske är det frågan om initiativ som tagits men där klostren av olika orsaker inte fullbordats? Kanske är det frågan om att man felbedömt anläggningarna; att det inte alls handlat om kloster utan om s.k. grangiéer - mer om detta begrepp längre fram? Klosterförteckningen visar i varje fall tydligt att cistercienserna har invigt någonting i Hamar biskopsstift den 29 mars (4. cal. Aprilis) 1176. *”Cronologia Dunensis”* har nämligen alltför många säkra, kontrollerbara uppgifter för att inte räknas som mycket trovärdig.

Vid fortsatta efterforskningar rörande detta norska kloster under år 2010 dök plötsligt nytt faktamaterial upp. Detta skedde efter det att författaren presenterat den nyfunna källan om de europeiska cistercienserklostren på ett arkeologiskt forskarforum. Ola Nilsson, arkeolog i Lund, blev inspirerad och hans efterforskningar avslöjade ytterligare en tryckt förteckning från 1600-talet över Europas cistercienserkloster. Denna kompletterar *”Cronologia Dunensis”* på ett mycket intressant sätt och kastar dessutom i högsta grad ett helt nytt ljus över klostret Gradizium i Norge.

Flamländaren Gaspar Jongelinus utgav år 1640 boken *”Notitia abbatiarum ordinis cistertiensis...”*. [100] Jongelinus var verksam i Disibodenberg och Eusserthal i Tyskland. Hans verk är en omfat-

tande sammanställning över cistercienserordens olika kloster. Till skillnad från *”Cronologia Dunensis”* är emellertid inte de redovisade uppgifterna från en och samma källa utan ihopsamlade från troligtvis mängder med ej namngivna källor från 1100-talet fram till 1600-talet. Den skiljer sig därför mot *”Cronologia Dunensis”* som ju är ett unikt dokument eftersom detta bevisligen förelegat som enhetlig handskrift i troligtvis klostret i Dunensis på 1600-talet och där sluttiden för handskriftens färdigställande kan dateras till åren 1188-1189.

Som Ola Nilsson emellertid påvisat överensstämmer uppgifterna i Jongelinus med endast få undantag med uppgifterna i ”Cronologia Dunensis”. Merparten av de skillnader som finns innefattar en tysk översättningsvariant från latinet av ett antal ortsnamn. Jongelinus har dessutom tagit med en längre beskrivning av flera kloster. Tyvärr är dock Jongelinus beskrivningar av de nordiska klostren tämligen begränsade, med ett undantag, nämligen Sorö kloster på Själland. Det är kanske därför inte långsökt att tänka sig att sammanställningen av de nordiska klostren gjorts av en person som haft nära tillknytning till just detta danska kloster.

Sida ur Gaspar Jonge-linus bok *”Notitia abbatiarum ordinis cistertiensis ...”*

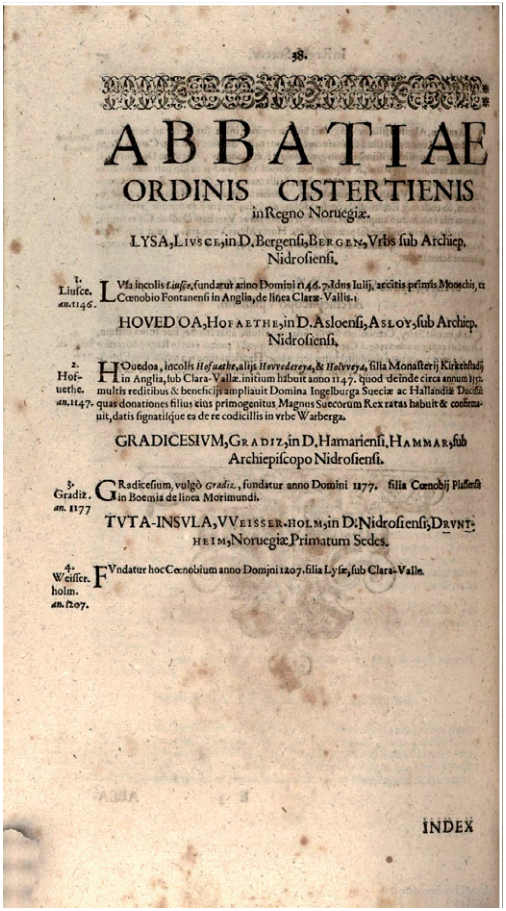

38.

ABBATIAE
ORDINIS CISTERTIENIS
in Regno Norvegiæ.

LYSA, Livsce, in D. Bergensi, Bergen, Vrbs sub Archiep. Nidrosiensi.

1. Liusce. an. 1146. Vsa incolis *Liusce*, fundatur anno Domini 1146. 7. Idus Iulij, accitis primis Monachis, ex Cœnobio Fontanensi in Anglia, de linea Claræ-Vallis.

HOVEDOA, Hofaethe, in D. Asloensi, Asloy, sub Archiep. Nidrosiensi.

2. Hofuethe. an. 1147. HOuedoa, incolis *Hofuathe*, alijs *Hovvedarey*a, & *Holvvey*a, filia Monasterij Kirkestadij in Anglia, sub Clara-Vallæ initium habuit anno 1147. quod deinde circa annum hyc multis redditibus & beneficijs ampliauit Domina Ingelburga Sueciæ ac Hallandiæ Ducissa quas donationes filius eius primogenitus Magnus Suecorum Rex ratas habuit & confirmauit, datis signatisque ea de re codicillis in vrbe Warberga.

GRADICESIVM, Gradiz, in D. Hamariensi, Hammar, sub Archiepiscopo Nidrosiensi.

3. Gradiz. an. 1177 GRadicesium, vulgò *Gradiz*, fundatur anno Domini 1177. filia Cœnobij Plassensis in Boemia de linea Morimundi.

TVTA-INSVLA, VVeisser-holm, in D. Nidrosiensi, Drvntheim, Norvegiæ Primatum Sedes.

4. Weisser. holm. an. 1207. FVndatur hoc Cœnobium anno Domini 1207. filia Lysæ, sub Claræ-Valle.

INDEX

Gaspar Jongelinus nu återupptäckta material ger mer fakta till problematiken kring cistercienserna i norska Graditium. Texten i detta avsnitt av boken lyder:

”GRADICESIVM, Gradiz, in D. Hamariensi, Hammar, sub Archiepiscopo Nidrosiensi. Gradicesium, vulgo Gradiz, fundatur anno Domini 1177, filia Cœnobij Plassensis in Boemia de linea Morimundi.”

Bevisligen har åren 1176-1177 ett kloster grundats i Hamar biskopsdöme, benämnt *”Gradicesium”* men också kallat *”Gradiz”*. Klostret har anlagts av utsända munkar från moderklostret *”Plaffum, alias Plas”* i Prags biskopsdöme. Detta rika kloster grundades år

1146. Det måste således ha varit klostrets abbot Mernerus (abbot mellan åren 1175-1181) som sänt iväg munkar till Hamar stift i Norge för att här skapa ett nytt kloster. Som omtalats ovan kan skillnaden på ett år vara den tid som förflutit mellan påvens godkännande och grundläggning.

Är det då det nutida Gran som åsyftas i dessa två, nu upptäckta handlingar? Visserligen omtalas inte ordet ”Gran” i dokumenten men man får inte glömma att dessa är skrivna på latin. I hela Hamar medeltida biskopsstift finns det endast i Gran en äldre uppfattning om att det funnits cistercienser på platsen. Dessutom finns här också ett kyrkokomplex som med sina två stora stenkyrkor helt skiljer sig från den övriga kyrkostrukturen i stiftet. Gran har dessutom varit ett religiöst center för hela Hadeland. Författaren håller därför troligt att, trots att namnet angetts till *”Gradiz”*, uppgifterna för åren 1176/1177 verkligen åsyftar Gran. Detta antagande styrks dessutom påtagligt genom de olika punkter som kommer att redovisas nedan.

Att det bland cistercienserna inte var ovanligt att etablera systerkloster på mycket stora avstånd från själva moderklostret, speciellt om det inte fanns ett äldre kloster i närheten, känner vi från många platser i Europa. Bilden passar väl in i förhållandena på Gran. Vid denna tid, runt år 1176, kan en halvfärdig kyrka, Maria I, ha stått på Granavollen, en kyrka som cistercienserna har fått överta. Situationen skulle då svara till den som var aktuell när klostret på Hovedøya kom till. Här fick cistercienserna överta en befintlig stenkyrka. Klostret i Gran omtalas dock aldrig mer än i just dessa två källor, vilka endast rör själva grundandet; uppenbart har det endast existerat under en mycket kort tid. Kan det kanske vara så att platsen legat alltför nära det stora klostret på Hovedøya? Från senare källor vet vi att just klostret på Hovedøya ägde stora markområden i Gran. Rimligt är kanske att detta kloster övertagit Pragmunkarnas påbörjade klosteranläggning.

Vad är det då som ytterligare talar för en cistercienseranläggning på Gran? Först något om det geografiska läget. Nog är det märkligt att Norge ska ha varit det enda land i hela Europa som helt avvikit från den gängse bilden av att ha cistercienserkloster placerade utmed huvudvägarna i inlandet? En av de troligtvis viktigare huvudvägarna i Norge under medeltiden löpte genom Hadeland. Fortfarande finns en relativt välbevarad sträcka kvar utmed höjdryggen från Lunner kyrka via Granavollen till Tingelstad kyrka. Pilgrimer i oräkneliga skaror måste under medeltiden ha sökt sig denna väg mot det hägrande målet; S:t Olavs grav i Trondheim.

På kartan sidan 116 har markerats det geografiska läget av centraltornskyrkorna i det ursprungliga Oslo stift. De bildar ett intressant mönster, nämligen en linje från Vestfold närmast rakt norrut. Kanske är detta en medveten placering – att lokalisera de viktigare kyrkorna utmed den säkert ur kyrkliga hänseenden betydelsefulla pilgrimsleden till Trondheim. Basilikorna ligger närmast som stationer på en rad utmed denna sträcka. Denna huvudväg stämmer således mycket väl med cisterciensernas lokalisering till huvudvägar och ett tänkbart kloster i Gran.

En annan indikation på att platsen skulle ha samröre med cistercienserna är denna ordens skyddshelgon. Då jungfru Maria var det absolut viktigaste helgonet för denna orden svarar Mariakyrkan på Gran väl in i bilden. Redan de första cistercienserna beslöt nämligen att alla kloster i deras orden skulle vara helgade till Maria, himmelns och jordens drottning. Legenden berättar om den helige Alberich, den andre abboten av klostret Citeaux, att han personligen skulle ha fått den vita ordensdräkten av jungfrun. Bernhard av Clairvaux förknippas dessutom inte enbart som grundaren av Kristusmysticismen utan även av Mariamysticismen. Med cisterciënserordens framväxt fullkomligt exploderade kulten kring jungfru Maria. Den s.k. Lactatiolegenden blev snabbt väldigt populär. En dag när den helige Bernhard som ung bad vid en Mariastaty hade Mariabilden blottat sina bröst och tre droppar mjölk träffade Bernhard. I konsten blev detta motiv av den förkroppsligade jungfrun ytterst populärt. En annan händelse med en staty inblandad ska ha skett när Bernhard skulle be framför en bild av jungfrun. När han knäböjde med orden ”Ave Maria” hade statyn rört sig och svarat den häpne och förstummade munken med hälsningsfrasen ”Salve Bernarde”. [101]

Givetvis finns Maria som skyddshelgon inte enbart i cisterciensernas kyrkor. Det är dock ett faktum att om det funnits ett cistercienserkonvent uppe på Granavollen måste deras kyrka ha varit vigd till Maria. Det finns dessutom en notis från Gran från mitten av 1700-talet som har ett visst intresse i detta sammanhang. Den berättar nämligen att det då fortfarande ska ha existerat två märkliga, medeltida statyer i en av Grans kyrkor. Dessa var två förgyllda bilder i kroppsstorlek av jungfru Maria och av ett annat helgon. I Marias huvud fanns hål, varigenom man kunde leda vatten till ögonen för att på detta sätt frambringa tårar. [102] En sådan konstruktion kopplat till en Mariastaty torde vara mycket unik. Kan det kanske vara så att denna staty en gång ingått i cisterciensernas årliga mani-

festationer i samband med Mariakulten? Den gråtande Maria skulle då ha kunnat svara till t.ex. kyrkoårets påskceremonier.

En tredje indikation när det gäller frågan om cisterciensernas eventuella närvaro på Granavollen är att den nuvarande Mariakyrkans planlösning tämligen väl stämmer med de vita munkarnas sätt att bygga. Deras kloster i Norge har varit av halltypen, dvs. i avsaknad av absider, mindre kor och sidoskepp. Hovedøya har i sitt äldsta skede visserligen haft absid men detta förklaras av man övertagit en äldre stenkyrka med absid. Intressant är också att jämföra planlösningarna av Mariakyrkan i Gran och Munkeby klosterruin. Snabbt igenkänner man de två huvudportalerna i långhuset, vilka står mitt emot varandra mitt på den norra respektive den södra långhusmuren. Dessa portalers placeringar stämmer för övrigt dåligt med gängse sätt att placera dörröppningar i vanliga medeltida sockenkyrkor.

Även korets utformning ger oss hänvisningar till att Mariakyrkan i sin slutgiltiga, dvs. nuvarande, utformning definitivt inte varit en ordinär sockenkyrka. Koret är nämligen väldigt stort. Denna storlek visar tydligt att koret använts till ett alldeles speciellt ändamål som inte svarat till sockenkyrkans. Vi har alltså här ett mycket starkt indicium på att koret under mässorna skulle hysa ett större antal personer. Med tanke på att Nicolaikyrkan vid samma tid också fått ett stort kor, vilket rimligtvis fyllt behovet för större utrymme för de många prästerna vid en huvudkyrka, kan Marias väldiga kor egentligen endast förklaras av just cisterciensermunkarnas behov i Gran. För munkarna var ju koret den plats där ett stort antal munkar skulle hålla flera mässor varje dygn.

Ytterligare en observation, och en mycket viktig sådan, i frågan om cistercienser och Mariakyrkan är det förhållande att det inte verkar finnas några gravar i Mariakyrkan. Skicket att begrava inne i sockenkyrkorna kan man finna ända ner till träkyrkornas tidigkristna tid. Avsaknaden av gravar i Maria tyder således på att denna kyrka inte fungerat som en normal sockenkyrka. Det ska genast sägas att avsaknaden på gravar endast kan påvisas indirekt. Om Johan Meyer vid sin utgrävning år 1901 påträffat

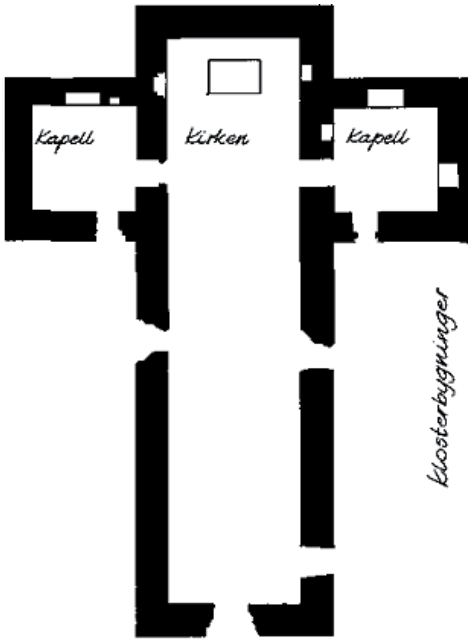

Munkeby klosterkyrka. Notera de två motställda portalerna i långhuset och deras likhet med Mariakyrkan. Kanske har Munkeby från början varit ett kloster som sedan övergått till en grangé under klostret i Tautra. [119]

sådana borde han nämligen ha omtalat detta i sin text eller också intecknat gravarna på sin utgrävningsplan över kyrkan. Detta har han inte gjort. Just bristen på gravar inne i långhuset är däremot ett kännetecken för cistercienserna. Redan från början bestämde nämligen ordenstyrelsen att endast furstliga personer och de högsta ur prästerskapet fick gravläggas inne i ordens kyrkor. [103] År 1157 lättade man lite på denna bestämmelse då det beslöts att även större donatorer kunde få sin grav inne i kyrkan. Kraven var dock fortfarande mycket stränga. Året 1219 straffades t.ex. en abbot för begravningar inomhus; liken skulle grävas upp och flyttas till en passande plats. [104]

Den höga stenmuren och hörntornet på Granavollens kyrkogård är ytterligare en indikation på att Mariakyrkan haft en alldeles speciell funktion som inte svarade till sockenkyrkans. Hörntornet har legat i förband med den fyra meter höga stenmuren och dess tillkomsttid har kunnat sammankopplas med ombyggnaden av Mariakyrkan och uppförandet av kyrkans väldiga kor. Att en sådan, för sockenkyrkor ovanligt hög mur existerat antyds också i en skriftlig källa författad av biskop Jens Nilssøn som, när han visiterade Granavollen den 6 september 1594, förmanade allmogen till att förbättra kyrkogården som då var ”sommesteds forfalden, och hauffuer verit en skiøn mur omkring.” [105]

Spår efter muren har troligtvis lokaliserats mellan Mariakyrkan och Nicolaikyrkan. Det finns nämligen en uppgift från året 1904 som den gamle grävaren Kristian Granvold lämnat vilken i detta sammanhang är intressant:

”Forøvrigt havde graveren kun paatruffet stene, som laa i mur i en grav omtrent ret syd for foranomhandlede fundamentmur (Nicolaikyrkans numera försvunna södra tvärskeppsmur) og i en afstand fra denne av ca. 80 (dvs. ca 5 meter). Han kunde imidlertid ikke nærmere angive stedet eller murens beskaffenhed. …”. [106]

Från den publicerade skissen känner vi emellertid det ungefärliga läget för denna mur, se den lilla markeringen på bilden på sidan 51. Det påträffade murpartiet kan vara lämningar efter den norra mur som under medeltiden inhägnat området kring Mariakyrkan. Det finns således anledning att misstänka att muren en gång utgjort en klostermur runt Mariakyrkan.

Andra indikationer som eventuellt kan visa på förekomsten av cistercienser uppe på Granavollen under slutet av 1100-talet är bevarade namnformer. Stein Mathisen har lanserat en intressant

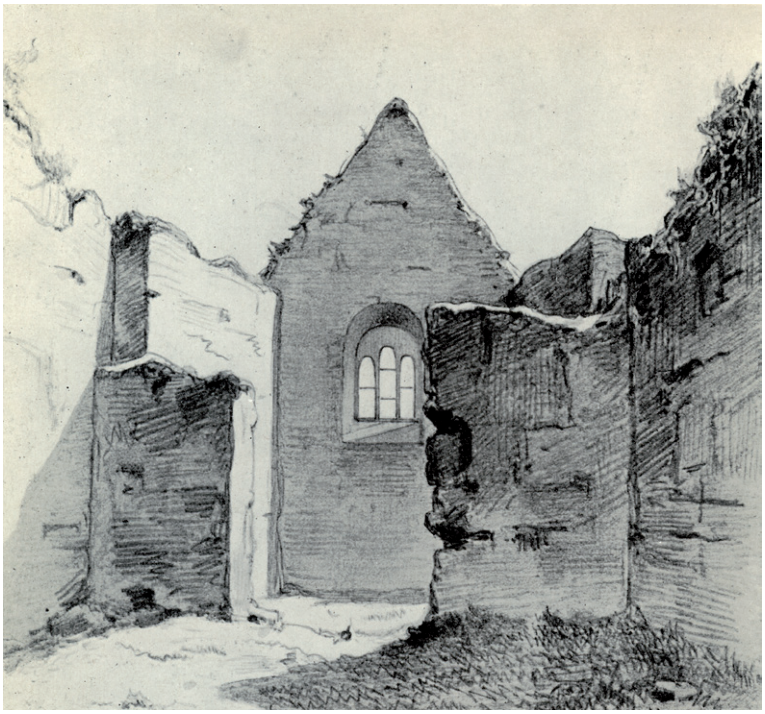

Mariakyrkan drabbades av blixtnedslag år 1813 och stod som ruin fram till år 1865.

teori. Namnet ”Sösterkirkerna” är belagt redan på 1500-talet. Kan det inte vara så att detta namn egentligen härstammar från ”cistercienserkyrkorna”? ”Cister” skulle alltså i folkmun övergått till att bli ”söster”. [107] Ett annat intressant ord i sammanhanget är själva ortsnamnet Gran. Jens M. Alm har tagit upp frågan om ordet ursprung. Varken i Snorres Heimskringla eller i Fagrskinna nämns bygdenamnet Gran. Däremot förekommer både *”Brandabu a Hadalandi”*, *”Yppridaler”* (Oppdalen i Lunner), *”Tingelstadir a Hadalandi”* samt *”Röykenvik”*. Det äldsta omnämnandet av namnet Gran är faktiskt först när den mäktige prosten Bård från Gran omtalas i början av 1200-talet. Kan det därför kanske vara så att ortnamnet Gran har samröre med cistercienserna? Dessa använde sig nämligen av ett speciellt förhållningssätt till de större gårdsarealer som låg under ett kloster. Jordarna gick under namnet ”grangié”. Kan ordet Gran kanske härledas från detta ord? [108]

Vad var då en grangié för någonting? Till skillnad från många europeiska grangiéer är det få som forskat kring de nordiska förekomsterna. Vad det gäller Alvastraklostret i Sverige har dock Marie Holmström och Clas Tollin tagit upp frågan i anslutning till klost-

rets stora godsinnehav. [109] Redan i cisterciensernas första ordenssamling, det s.k. *”Collectio Raynardi”*, författad av generalkapitlet och i bruk fram till år 1134, bestämdes om de s.k. ” grangiéerna”. Dessa var cisterciensernas ladugårdar, sädesmagasin och lagringsplatser för lantbruksprodukter. Orden befriades av påven Innocentius II år 1131 från tiondeskatten, under förutsättning att de skattebefriade jordar som tillhörde orden helt sköttes av lekbröderna, s.k. *”konverser”*, inom orden. Denna skattebefrielse innebar givetvis ett uppsving för klostrens grangiéer. Man kan säga att de blev viktiga filialer till själva klostren. Grangiéer förekommer därför rikligt i det kontinentala källmaterialet under namn som granarium, granica, granchia, grangia etc. Den äldsta ordenssamlingen statuerade visserligen att grangiéerna endast fick ligga en dagsmarsch från klostret men mycket snart upplöstes denna regel. Klostret Fossanova i Italien hade t.ex. år 1255 en grangié på inte mindre än 24 dagars resa från klostret.

En grangié styrdes inte av en s.k. kormunk från klostret utan av en konvers med titeln *”Magister grangié”*. Denne hade gentemot ”cellararen” i klostret att svara för driften av anläggningen. Till sin hjälp hade han på plats andra konverser. Kroppsligt skiljde sig dessa

Nicolaikyrkan och Mariakyrkan från väster. Notera den ursprungliga dörröppningen till Mariakyrkans vind, en väsentlig detalj för att förstå kyrkans ursprungliga funktion.

konverser i förhållande till kormunkarna i klostret genom att de skulle bära skägg vilket var förbjudet för personalen inne i själva klostret. Organisationen med konverser reglerades redan i början av 1100-talet:

”De (cistercienserna) beslöt att upptaga conversos laicos barbatos (skäggiga bröder) med biskoplig tillåtelse och att behandla dem i liv och död som sig själva bortsett från att bli munk.” [110]

Grangiéernas blomstringstid ligger under andra hälften av 1100-talet, alltså en tid som väl passar in för den nuvarande Mariakyrkan. Intressant i sammanhanget med Mariakyrkan är också att cistercienserna grangiéer bevisligen var försedda med kapell. Reglerna och liturgin som gällde för själva klostret skulle nämligen också tillämpas i grangién. Redan i en ordensstatut år 1152 omtalas dessa kapell. Senare stramade visserligen generalkapitlet upp reglerna och gav t.o.m. året 1204 order om att dessa kapell skulle förstöras men nämnde redan efterföljande år att altare som redan var invigda skulle undgå förstörelsen. Systemet med grangiéer försvann emellertid redan under första hälften av 1200-talet. Förklaringen kan vara att det blev svårt för cistercienserna att värva så stora mängder av konverser som behövdes för det aktiva arbetet på alla till klostren hörande jordegendomar. Från 1220-talet var det ju franciskaner- och dominikanerordnarna, de s.k. tiggarmunkarna, som blev de dominerande klosterordnarna. Grangiésystemet utbyttes därför hos cistercienserna över hela Europa successivt till ett system med vanliga arrendebönder.

Allmänt kan också noteras att det finns mycket lite kunskap om dessa viktiga grangiéer när det gäller bevarade lämningar eller fynd genom arkeologiska undersökningar. Ett fåtal undersökningar har gjorts i England och Tyskland vilka visat att anläggningarna bestått av olika hus samt kapell. Alvastra kloster i Sverige ligger invid den stora sjön Vätterns östra strand. Mittöver sjön, vid nuvarande Karlsborg, fanns en större, trolig grangié tillhörig Alvastra kloster. Ordet *”Kapellsgården”* antyder i sen tid att det tidigare funnits ett kapell här. En uppgift från år 1916 berättar också om att man påträffat en grund till ett kapell med fragment efter fönsteromfattningar och väl arbetade portalstenar, alltså rester efter ett påkostat kapell av sten. [111]

Mariakyrkan har en mycket märklig utformning när det gäller placeringen av fönsteröppningarna. Det finns nämligen inga fönster i långhuset undantaget ett smalt och oansenligt sådant, därtill är det placerat längst i öster direkt intill koret! Vilken enorm

kontrast mellan långhusets mörker i förhållande till ljuset från de många fönstren i det stora koret. Vid ett besök uppe på kyrkans vind noterade författaren redan år 1972 dessutom att öppningen här uppe i gavelmuren mot väster är en ursprunglig dörröppning! Funktionen är helt tydlig. Dörren finns här eftersom man har haft ett behov av att vinscha upp saker på vinden. Författarens första tanke gick då till de s.k. köpmanskyrkor som vi vet har existerat på olika platser i norra Europa under 1100-1200-talen. Till dessa stenkyrkor förde köpmännen sina varor för att ha dem i tryggt förvar inne i kyrkorummen. Samtidigt som mässorna firades i koret användes helt enkelt resten av kyrkan som ett väl säkrat magasin. Och ordet magasin är faktiskt just det rätta för att karakterisera Marias stora långhus.

Den speciella utformningen av Mariakyrkan kan alltså mycket väl stämma in på cisterciensernas grangiésystem, vars primära syfte var att magasinera och säkra jordbruksprodukter för klostrets behov. Hur hänger detta då samman med att munkar från Prag skulle ha grundat ett kloster i Gran? En grangié var definitivt inte ett kloster. Författarens uppfattning är att Pragmunkarna grundat klostret och tagit över en halvbyggd kyrka. Närheten till det rika cistercienserklostret Hovedøya vid Oslo har emellertid lett till stridigheter och Pragmunkarna har därför lämnat över anläggningen till detta kloster. Mariakyrkans färdigställande med långhus, omgivande mur och åtminstone ett hörntorn har sedan slutförts som en grangié till Hovedøya. Man har då byggt upp Mariakyrkans långhus som en magasinlokal. I en äldre skrift omtalas faktiskt också att klostret Hovedøya ska ha bildat ett numera okänt, annat hus av samma orden. [112] Den höga stenmuren runt hela anläggningen stämmer också väl in i denna bild. Den politiska situationen i Norge under 1100-talets slut var nämligen långt ifrån fredlig. Borgarkriget rasade och krigarflockar drog genom Hadeland. [113] Egendom behövde skyddas.

Om författaren nu listar alla de faktorer som skulle kunna tala för att cistercienserna funnits på Granavollen och att Mariakyrkan är en än i dag synlig lämning efter deras verksamhet skulle dessa bli följande:

1. Cistercienserna omtalas åren 1176-1177 ha grundat ett kloster på en ort i Hamar stift som kan ha åsyftat Gran.
2. Författarens uppställda byggnadskronologi visar att den nuvarande Mariakyrkan uppförts under andra hälften av 1100-talet

och att kyrkan genomgått avgörande förändringar under själva byggnadstiden.

3. Mariakyrkans långhus är med stor sannolikhet uppfört för att tjänstgöra som magasin. Detta antyds i avsaknaden av fönster medan det däremot finns ett flertal dörröppningar. Konstaterandet styrks genom den västra gavelmurens dörröppning in till vinden.

4. Den mycket höga mur som omgett Mariakyrkan med ett till muren hörande trapptorn av försvarskaraktär visar att kyrkan och området innanför muren ursprungligen haft en klar särställning jämfört med en vanlig sockenkyrka.

5. Den troliga avsaknaden av gravar i Mariakyrkan stödjer helt cisterciensерteorin. Denna orden hade inte tillåtelse att begrava inne i själva kyrkobyggnaden.

6. Valet av just jungfru Maria som kyrkans skyddshelgon stämmer mycket väl med cistercienserna. En märklig Mariaskulptur som funnits på Gran kan eventuellt ha haft samröre med cisterciensernas Mariakult.

7. Korets utformning visar att det varit byggt för att hysa ett så stort antal kyrkliga personer att detta inte kan anses ha gällt en vanlig sockenkyrka.

8. Gran ligger utmed en av huvudvägarna i medeltidens Norge och därtill i en rik jordbruksbygd som borde ha passat väl för en grangié som förvaringsplats för jordbruksprodukter.

9. Mariakyrkan är av typen hallkyrka vilket stämmer väl in i cisterciensерordens byggnadsstil.

10. Klostret på Hovedøya ska ha ägt ett okänt, annat hus av samma orden. Detta kan ha varit en grangié eftersom något kloster med Hovedøya som moderkloster inte är känt.

11. Ordet ”Söster” kan vara en gammal förvrängning av ordet ”Cister”.

12. Ortsnamnet Gran kan ha uppkommit av det förhållande att Mariakyrkan varit centrum i en tidig, cisterciensisk klostergrangié. Namnet är inte belagt före 1200-talet trots att andra närliggande ortsnamn förekommer i det skrivna källmaterialet.

Författaren håller alltså inte för otroligt att det är cisterciensерorden som åren 1176-1177 har övertagit den halvfärdiga Maria I. Genom den katastrofala branden i Nicolai I och de efter denna händelse förändrade byggplanerna frigjordes en stor mängd begagnat byggnadsmaterial i form av mörka stenkvadrar. Detta användes då till att uppföra Mariakyrkans nuvarande långhus. Byggaktiviteten

uppe på Granavollen måste vid denna tidpunkt ha varit avsevärd. Förutom munkarnas bygge restes nu också Nicolaikyrkans sedan länge planerade men fortfarande ofullbordade centraltorn. Än i dag kan man överst i tornets sydvästra hörn se en präktig mörk kvader med ett ståtligt, uthugget konsekrationskors, se bild på sidan 57. Denna kvader har med största sannolikhet en gång suttit i Nicolaikyrkans rivna tvärskepp.

Efter det att långhuset till Mariakyrkan var klart fortsatte sedan munkarna bygget genom att riva det gamla koret och absiden till Maria I och uppförde istället ett stort kor. Samtidigt som detta bygge pågick emellertid rivningsarbeten i Nicolaikyrkan. Den gamla absiden togs bort och ett nytt, rätvinkligt och större kor med en sakristia i norr byggdes upp. De gamla absidstenarna användes både i Mariakyrkans nya korväggar men också i det nybyggda hörntornet ute på kyrkogården. Ett nytt stenbrott har samtidigt öppnats som, till skillnad från den tidigare mörka stenen, nu enbart levererar den ljusa kalkstenen.

När dessa stora förändringsarbeten av de båda kyrkornas kor skedde, uppfördes samtidigt Steinhuset ett antal hundra meter väster om kyrkorna. Byggnaden bildar ett hörnhus i en anläggning

Taktimret i Tingelstad kyrka är dendrodaterat till åren 1219-1220. Detta tillsammans med det stenmaterial och den murningsteknik som använts är viktiga pusselbitar i dateringen även av det medeltida Granavollens stenbyggnader.

som omgivits av en högre stenmur. Det finns ingen anledning att inte anta att den som uppförde Steinhuset också haft kontroll över byggnadsarbetena vid åtminstone en av de två kyrkorna på Granavollen endast trehundra meter bort. Vilken funktion har då Steinhuset haft? En sentida tradition berättar att huset skulle ha ingått i den medeltida prästgården. Traditionen baseras på det faktum att prästgården åtminstone tillbaka till 1600-talet legat på denna plats. Ragnar Torbergsen har emellertid nu ifrågasatt denna uppfattning.[114] I ett av honom återfunnet brev från början av 1800-talet, skrivet av Willem Lassen som växt upp i Grans prästgård och vars far och farfar var präster på Gran, står bl.a. följande:

"Kun fortelles det, at præstegården tidligere hen lå på et andet sted, længer mod syd, nærmere kirken, nogle skridt nedenfor det nuværende enkesæde Schjo, men at den for et par hundrede år siden skal være afbrændt, hvilket kan være ganske rimelig, da jeg synes at mindes at have seet kul og grus i jorden der."

Som Ragnar Torbergsen mycket riktig påpekar svarar denna placering av den medeltida prästgården närmare kyrkorna bättre till förhållanden som man kan se på andra platser i Norge. Men vad för funktion har då Steinhuset haft?

Att Steinhuset skulle ha varit en del av cisterciensermunkarnas anläggning är mindre troligt. Det vore ytterst ologiskt att munkarna separerat verksamheten på två skiljda områden, allra helst som anläggningen runt Mariakyrkan måste ha varit ansenlig och väl försvarad med en hög ringmur. Dessutom är det höjt över alla tvivel att med den utformning som Steinhusets övervåning fått, med toalett, stora fönster med i fönsteröppningen inbyggda fönsterbänkar samt i murarna inbyggda väggskåp, svarar detta inte till cisterciensernas enkla livsstil.

Eftersom merparten av all finhuggen, sekundäranvänd sten i Steinhuset är av den mörka typen från sockenkyrkan Nicolai (däribland ett flertal absidstenar), stödjer detta i stället tanken på att det varit den mäktige kaniken/prosten vid Hamar biskopssäte som stått bakom uppförandet av Steinhuset. Kaniken har således haft sin egen, med stenmur inhägnad praktfulla gård en bit från kyrkorna och prästgården.

Det återstår nu i analysen över den medeltida situationen på Granavollen att försöka sammanjämka den uppställda relativa byggnadskronologin för Systerkyrkorna och Steinhuset med en absolut tidskronologi. Det är uppenbart så att utvidgningarna av de båda kyrkornas kor, tillkomsten av den höga ringmuren runt Mariakyrkan

med hörntorn samt byggandet av Steinhuset har skett ungefär samtidigt. När har då detta inträffat?

Mariakyrkans nuvarande kor har uppförts efter det att kyrkans långhus blivit uppbyggt, rimligtvis strax därefter. Maria I var ju byggd utifrån centraltornskyrkans huvudprincip med ett ytterst begränsat korutrymme vilket inte alls har passat in på cisterciensernas byggnadsstil där koret har varit en samlingsplats för många munkar. Man måste helt enkelt tämligen snabbt haft behov av ett stort kor för de dagliga mässor som de så kallade konverserna hade att deltaga i. Utgår vi från det kända året 1176 som cisterciensernas etablering på platsen måste dessa arbeten ha skett under 1100-talets sista decennier – runt 1200.

Detta passar också med den absoluta datering som vi numera känner från stenkyrkan i Tingelstad, vilken endast är belägen några kilometer norr om Granavollen. När man uppförde denna kyrka hade man nämligen tillgång till en del rivningsmaterial från Granavollens kyrkor. I Tingelstad kyrka finner vi därför begränsade partier av hörnkvadrar av den mörka stenen från Nicolaikyrkan men också hörnkvadrar av den senare använda, ljusa kalkstenssorten. Dessa kvadrar ligger blandade om vartannat. Så utgörs t.ex. sockeln till korets sydöstra hörn av en ljus kvadersten medan överliggande hörnparti består av mörka kvadrar. Merparten av de stenar som använts i Tingelstad är dock endast tuktad sten. Likheten med stenmaterialet i Mariakyrkans korutvidgning (förutom avsaknaden av absidstenar) är slående. Tack vare dendrodatering av Tingelstad kyrkas taktimmer känner vi numera året då kyrkan färdigställdes. Timret är nämligen daterat till åren 1219-1220. [115] Eftersom taket är det sista som kommer på plats betyder detta att kyrkan rimligtvis påbörjats ca tio år tidigare.

Vad vi alltså med säkerhet vet är att man runt år 1210 haft tillgång till sekundärt byggnadsmaterial från Systerkyrkorna. Stenmaterialet i Tingelstad kyrka är dessutom av exakt samma sammansättning som i Steinhuset förutom att i Steinhuset också finns återanvända absidstenar. Byggnadsperiod 4 i Systerkyrkornas kronologi, där också Steinhuset ingår, är därmed fastställd till det första årtiondet av 1200-talet. Denna datering kan stämma väl med slutförandet av de stora byggnadsarbetena på Granavollen. Logiskt är nämligen att tänka sig att dessa arbeten först avslutats innan man igångsatt arbetet med att börja bygga eller förändra de närmast liggande sockenkyrkorna. Vid samma tid bör ju, förutom uppförandet av Tingelstad kyrka, också Lunner stenkyrka ha fått

Sockelpartiet till Tingelstads kyrkas sydöstra korhörn. Här ses den ljusa kvaderstenen i botten och däröver den mörka kvaderstenen, båda troligtvis rivningsmaterial från Systerkyrkorna.

sitt nya kor och sitt runda västtorn. I Lunner kan man samtidigt ha murat in stenskulpturer som blivit över vid rivningen av den äldsta Mariakyrkan, Maria I, på Granavollen.

När lämnade då cistercienserna Mariakyrkan? Det vet vi inget om men cistercienseranläggningen på Granavollen måste, liksom anläggningen på Munkeby, ha övergivits tidigt. Åren 1330-1334 omtalas nämligen Mariakyrkan i den påvlige tiondeuppbördsmannen Petrus Gervasiis räkenskaper för Hamar stift:

”Capelle de Bælkæ vj marc, Capella beate Virginis de Gron v marc, Ecclesia beati Andree de Hof ix marc, Ecclesia beati Petri de Rumadall vj marc, Prebenda vacans per mortem domini Euindi Ecclesia v marc, beati Olaui de Ringhisagør xv marc.” [116]

Mariakyrkan, ”Capella beata Virginis de Gron”, hade vid denna tid endast status som ett kapell, en status som den kanske haft hela tiden om den nu utgjort ett kapell i en grangéanläggning. Och några vitklädda och skäggiga konverser fanns knappast längre kvar på platsen när skatteindrivaren från Rom färdades förbi.

Granavollens medeltida stenbrott

Varifrån fick man då byggnadsmaterialet till dessa tidiga stenkyrkor uppe på Granavollen? Det har i bygden i Hadeland sedan länge spekulerat i om det mörka stenmaterial som använts vid uppförandet av den äldsta Nicolaikyrkan, Nicolai I, eventuellt kan ha kommit från Sölvberget, beläget några kilometer väster om Granavollen. Ett parti nära toppen av detta berg verkar ha skalats av på ett sätt som inte ser helt naturligt ut. Efter författarens besök på Granavollen år 2008 har emellertid nytt faktamaterial åter sett dagens ljus. Under en föreläsning om Systerkyrkorna i Steinhuset erhölls kontakt med en amatörgeolog som, utifrån en äldre källa, trodde sig veta var man brutit stenen. Källan var W.C. Brøggers geologiska beskrivning från år 1933. [117] Brøgger hade själv på plats undersökt de geologiska förhållandena. Strax sydväst om Systerkyrkorna fann han en höjdsträckning med samma mörka stenmaterial som i Sölvberget. Denna förekomst var tidigare inte markerad på den geologiska kartan. Det var gårdsägare Gaarder

Det troliga stenbrottet på gården Helgums ägor. En höjdrygg med den mörka stensorten har kapats av genom stenbrytningen som troligtvis upphörde på denna plats i slutet av 1100-talet.

på gården Helgum som år 1929 sänt in stenprover för bestämning vilka gjort professorn intresserad. Stenen var av samma art som den som använts i den äldre delen av Nicolaikyrkan.

År 1990 fick Johannes A. Dons av Riksantikvaren uppdrag att undersöka stenmaterialet i Systerkyrkorna. Då konstaterades att materialet från Helgum var identiskt med det som använts i kyrkornas mörka kvadrar. Dons ställde också frågan om inte gårdens namn Helgum har något med helgon eller helig att göra och att detta skulle kunna gå tillbaka till tiden för stenbrottet på platsen. [118]

Författaren besökte själv platsen år 2008, belägen endast ca femhundra meter från Granavollen. En höjdrygg har av människohand avskurits på tvärs och det påtagliga sår som uppstått i terrängen kan mycket väl motsvara volymen av det byggnadsmaterial som behövts för kyrkobyggandet. Området ligger helt orört och med en mycket stor sannolikhet är det här som man vid arkeologisk utgrävning kan finna ett större stenbrott som troligtvis övergetts redan i slutet av 1100-talet. En arkeologisk undersökning av platsen för ett medeltida stenhuggeri skulle givetvis vara mycket intressant. Inte minst skulle det kunna klargöra de olika faserna i stenhuggarnas arbete. Tillverkade man t.ex. stenkvadrarna på själva brytplatsen eller har detta skett på byggnadsplatsen? Av den gamle gravgrävarens berättelse verkar det ju som om själva byggnadshyttan ha haft en arbetsplats strax norr om Nicolaikyrkan. Han hade vid gravgrävningar i detta område funnit mängder med stenavfall som bortforslats.

Intressant i sammanhanget är att den ljusa stensort som senare använts i både Nicolaikyrkan och Mariakyrkan måste ha hämtats från ett betydligt mera avlägset stenbrott. Närmaste förekomsten av denna stensort ligger nämligen ca fyra kilometer från Granavollen. Den fråga man osökt ställer sig är varför man lagt ned ett nära beläget stenbrott och istället öppnat upp ett nytt på betydligt större avstånd från byggarbetsplatsen uppe på Granavollen?

NOTER

1 Bugge Anders: Kirkene i gammel og ny tid. Hadeland. Bygdenes historie. I. Oslo 1932.
2 Sinding-Larsen H.: Steinhuset paa Gran Præstegaard. Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers bevaring Kristiania 1904. Om bl.a. prästgården se: Granavollen - vid horisont og høy himmel. Gran menighetsråd 2000.
3 Fett Harry: Norges kirker i middelalderen. Kristiania 1909.
4 Meyer Johan: Kirker og klostre i middelalderen. Norsk kunsthistorie. I, Oslo 1925. Sid. 139.
5 Bugge Anders: anförda arbeten 1932.
6 Häribland kan nämnas: ”Koret i St. Nicolai kirken ferdigrestaurert til våren”. Nationen 7 Jan. 1957. ”To gamle gravkammere brakt i dagen under gulvet i kirkeskipet”. Hadeland 25 aug. 1957. I ”Foreningen til Norske Fortids Mindesmaerkers Bevarings” årsbok finns dessutom ett flertal mindre notiser från slutet av 1950 talet.
7 Bugge Anders: anförda arbeten 1932.
8 Ekroll Öystein: Marijakyrkja på Gran. Ombygging frå romansk til gotisk – ny form og ny funktion? Hikuin 22. Viborg 1995.
9 Torbergsen Ragnar: Sösterkirkene – et mysterium? Stabekk 2011.
10 Johnsen Oscar Albert: Norges folk i middelalderen. Nordisk kultur II. Oslo 1938.
11 Hveberg Harald: Hadelands historie til 1500 talet. Hadeland. Bygdenes historie. IV. Oslo 1953.
12 Sturlason Snorre: Konunga-boken eller Sagor om Ynglingarne och Norges konungar intill år 1177. Örebro 1869.
13 Sturlason Snorre: anförda arbeten 1869. Sid 190.
14 Rosborn Sven: Vikingarna. Den skånska historien. Malmö 2004. Uppgifterna i Snorre om ”trelleberget” i Oslo kom fram först efter det att boken publicerats. Efter det att boken kom ut har också den av författaren framlagda hypotesen om en trelleborg i Helsingborg stärkts genom arkeologiska fynd av rester efter en rund vallgrav nära Clemenskyrkan. Under 2010 grävde dessutom författaren tillsammans med arkeologiprofessor Klavs Randsborg i en ytterligare trolig ringborg från Harald Blåtands tid vid Foteviken i sydvästra Skåne.
15 Sturlason Snorre: anförda arbeten 1869. Sid 222.
16 Bugge Anders: Kirkebyggninger og deres udstyr. Norge. Nordisk kultur XXIII. Köbenhavn 1933.

17 Sturlason Snorre: anförda arbeten 1869. Del II: Sid 75.
18 Olsen Magnus: Norges Innskrifter med de yngre runer. Förste bind. Oslo 1941.
19 Olsen Magnus: anförda arbeten 1941. Sid. 180.
20 Stenen förvaras numera i Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
21 Olsen Magnus: a.a. 1941. Sid. 186 187.
22 Birkebæk Frank A: Fra handelsplads til metropol 950-1080. Roskilde bys historie – tiden indtil 1536. Roskilde 1992.
23 Welin Georg: Dalby kyrkas äldsta historia. Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård. Halmstad 2012.
24 Enligt muntlig upplysning till författaren från antikvar Bernt C. Lange.
25 Uppmätningen förvaras nu i Riksantikvarens arkiv, Oslo.
26 Riksantikvarens arkiv, Oslo.
27 Författaren är inte geolog varför skillnaderna i stensorter återges utifrån enbart stenmaterialets utseende och tillhuggningsform.
28 Utgrävningen utfördes av bl.a. Håkon Christie och Bernt C. Lange. Foto och uppmätningar finns i Riksantikvarens arkiv, Oslo.
29 Bugge Anders: anförda arbeten 1932. Sid. 202 203.
30 Utgrävningsresultaten från 1990 är publicerade av Ekroll, Øystein: anförda arbeten 1995.
31 Angående a-måttet anger detta avståndet på den maximala inskjutning eller utskjutning som stenen har jämfört med en tänkt linje mellan stenens båda kantsidor.
32 Fortidsminnesmerkerforeningens arkiv 14 feb. 1910. Även refererat av Bugge Anders a.a. 1932 sid. 190.
33 Bugge Anders: anförda arbeten 1932, Sid. 190 191.
34 Sinding-Larsen H: Murrester paa Gran Kirkegaard. Foreningen til Norske Fortids Mindesmærkers bevarings årsbok 1904.
35 Helmen Axel: Litt om Søsterkirkene, Granvoldens historie og andre historiske steder på Hadeland. A.S ”Hadlands trykkeri. Brandbu.
36 Meyer Johan: Kirker og klostre i middelalderen. Norsk kunsthistorie. I, Oslo 1925. Sid. 139.
37 Bilden hämtad ur Stein Mathisen: Tre gamle bilder fra Granvollen. Årbok for Hadeland 1977.
38 De inre murliven var vid undersökningstillfället helt fria från puts. På en del ställen skymdes muren emellertid av den befintliga, inre trästommen.
39 Lange Bernt C: Klokketårnet på Granvollen. Årbok for Hadeland 1972. Brandbu 1972.
40 Bugge Anders: anförda arbeten 1932. Sid. 182.

41 Lange Bernt C: anförda arbeten 1972. Sid. 9.
42 Rosborn Sven: Rapport över besiktning av Systerkyrkorna på Gran, Hadeland 30-31/8 1976. Riksantikvarens arkiv.
43 Lange Bernt C.: anförda arbeten 1972.
44 Bugge Anders: anförda arbeten 1932. Sid. 182.
45 Sinding-Larsen H.: anförda arbeten 1904.
46 Rosborn Sven: Det medeltida steinhuset på Gran i Hadeland, Norge. Bygningsarkæologiske studier 86. København 1986 samt Rosborn Sven: Bygningsarkeologiske undersøkelser. Steinhuset på Granavollen. Jaren 1991.
47 Torbergsen Ragnar: anförda arbeten 2011.
48 Vibe Müller, Inger Helene: ”Stenhuset” og Nikolaikirken på Gran. En arkitektonisk manifestasjon av en mektig prost. Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsbok 1979. Oslo 1979.
49 Håkon Håkonssons saga på Internet: http://home.online.no/~olhov/index.html.
50 Tuulse Armin: Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.
51 Rosborn Sven: Besök i kyrkans värld. Opublicerat manuskript i Fotevikens Museums arkiv 2007.
52 Bugge Anders: a.a. 1932.
53 Tiondet sägs ha införts av Sigurd Jorsalfarer, död år 1130.
54 Lange Bernt: Lunner kirke. Utgitt av Lunner Kulturnemnd. Oslo 1970.
55 Christi Håkon: Østnorske basiliker. Kirkespeilet. Årbok for Oslo bispedømme. Oslo 1969.
56 Vibe Müller, Inger Helene: a.a. 1979.
57 Søsterkirkerne i Gran. Brandbu. ”Vestoplændingens” Bog & Accidenstrykkeri. 1903.
58 Birkebæk Frank A.: a.a. 1992.
59 Cinthio Erik: Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång. Ale 1990:2.
60 Welin, Georg: Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök. Ale 1991:4.
61 Varnhem på http://www.vastergotlandsmuseum.se.
62 Gökhem och Göteve på http://wadbring.com/historia.
63 Lidén Hans-Emil: Middelalderen bygger i stein. Blindern 1974.
64 Adam av Bremen 4: boken 33 kap.
65 Heimskringla.
66 Lidén Hans-Emil: Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketypene i 1000-1100-årene. 1999.
67 Skyum Nielsen Niels: Kvinde og Slave. Köpenhamn 1971.

68 Ekroll Öystein: Med kleber og kalk. Oslo 1997.
69 Fischer Gerhard: Oslo under Eikaberg. Oslo 1950.
70 Lidén Hans-Emil: Bispekirke – domkirke. Referat. Riksantikvarens arkiv.
71 Tvengsberg Per Martin: Hamar domkirkes og bispegards ruiner. Årbok for Hedmarkmuseet og Domkirkeodden 1957/1958.
72 En redogörelse för kyrkan och sammanställning av olika forskares syn på den är gjord återfinns hos Wienberg Jes: De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr 6. 1991.
73 Hofflund Peter Daniel: Fra restaureringsarbeidet. Gamle Aker kirke. Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. 1956.
74 Berg Kari: Gamle Aker kirke. En undersøkelse av kirkerommet som liturgisk funksjonsrom. Universitetet i Oslo 2010.
75 Regesta Norvegica nr 92.
76 Saxo Gramaticus: Danmarks Krönika. 14.e boken.
77 Inge Haraldsons saga.
78 Sammanställningen gjord utifrån uppgifter i Ekroll Öystein: Med kleber og kalk. Oslo 1997.
79 Ekroll Öystein: Hamar – det basilikale bispedømet. Fra Kaupang og bygd 2004.
80 Weibull Lauritz: Skånes kyrka från äldsta tid till Jacob Erlandsens död 1274. Köpenhamn 1946.
81 Rosborn Sven: Den skånska historien. Vikingarna. Lund 2004.
82 Andrén Anders: Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. Medeltidsstaden 56. Göteborg 1984.
83 Rosborn Sven: Den skånska historien. Vikingarna. Lund 2005.
84 Tvengsberg Per Martin: Hamar domkirkes og bispegards ruiner. Årbok for Hedmarkmuseet og Domkirkeodden 1957/1958.
85 Rosborn Sven red.: När hände vad i Nordens historia. Lund 1996.
86 Sigurd Jorsalafarers saga. Oldnordiske Sagaer udgivne i Oversættelse af det Kongelige Nordiske Oldskrift Selskab. Bind VII. Kjöbenhavn 1832.
87 Sigurd Jorsalafarers saga.
88 Sigurd Jorsalafarers saga.
89 Ekroll Öystein: Med kleber og kalk. Oslo 1997.
90 Lange Bernt: Lunner kirke. Utgitt av Lunner kulturnemnd. Oslo 1970.
91 Ekroll Öystein: Anförda arbeten 1997.
92 Pave Anastasius IV stadfæster ved Skrivelse til Erkebiskop Jon Oprettelsen af Throndhjems Erkebispedömme, som er skeet under

Legaten Kardinal Nikolaus´s Ophold i Norge, og meddeler Erkebispen Forskrifter og Formaninger i Anledning af hans Embedsførelse. Trykt i Norges gl. Love I. S. 439-41.
93 Panagiotakopulu Eva & Buckland Paul C.: Irrigation at Garðar, SW Greenland and its NorthEuropean context. Springer Science. Business Media B.V. 2012.
94 Citatet från Bang har vänligen tillsänts mig av Ragnar Torbergsen på presteenkesetet Schjo på Gran.
95 Fischer Gerhard: Klostret på Hovedøya. Ett cistercienseranlegg. Fortidsminner LXI. Oslo 1974.
96 Johnsen Arne Odd: De norske cistercienserklostre 1146-1264. Oslo 1977.
97 Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Cistercienserordenen. Malmö 1957.
98 Det är författaren som gett denna källa benämningen ”Cronologia Dunensis” då den tidigare inte varit känd/använd av forskningen.
99 Stort tack till forskningsbibliotekar Willy Dähnhardt på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn för den hjälp vi fått vid eftersökandet av boken.
100 Boken finns tillgänglig på Internet under adressen: http://books.google.com/books?id=d-JjSey7nS4C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false.
101 Mussbacher Norbert: Die Marienverehrung der Cistercienser. Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst. Köln 1974.
102 Søsterkirkerne i Gran. Brandbu. ”Vestoplændingens” Bog & Accidenstrykkeri. 1903.
103 Bartholdy Olga: Munkeliv i Lögum kloster. Lögum kloster 1973.
104 Ortved Edw.: Cistercieordenen og dens klostre i Norden. København 1927.
105 Bugge Anders: anförda arbeten 1932.
106 Sinding-Larsen H.: anförda arbeten 1904.
107 Mathisen Stein: De to kirkene på Granvolden gjenåpnes søndag. Er betegnelsen ”SÖSTERKIRKENE” en folkelig forenkling av ”Cister-cienser-kirkene? Aftenposten 29 mars (antagligen) 1966.
108 Alm Jens M: Jordbruk og meieridrift i Gran gjennom tidene. Gjøvik 1978.
109 Holmström Marie & Tollin Clas: Alvastra klosters äldre godsinnehav.Östergötland. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum 1990.

110 Ortved Edw.: anförda arbeten 1927. Sid 42.
111 Holmström Marie & Tollin Clas: a.a 1990. Sid 36.
112 Hovedøya anges själv i John Leland: Antiquarii De Rebus Britannicis Colectaneorum, III; s. 106 ha ”grundat ett annat hus i dessa områden”, dvs i Norge. Detta hus kan ha varit Gran.
113 Hveberg Harald: Hadelands historie til 1500-talet. Hadeland. Bygdenes historie IV. Oslo 1953.
114 Torbergsen Ragnar: Søsterkirkene – et mysterium. Stabeek 2011.
115 Christie, Håkon, Storsletten, Ola & Terje Thun. 1999. Dendrokronologiske datering av gamle norske hus. - I: Fortidsminneforeningens årbok for 1999. Oslo 1999, s. 141-152.
116 Munch, P.A.: Pavelige nuntiers regnskabs- og dagböger førte under tiende-opkrævningen i Norden 1282-1334. Christiania 1864.
117 Publicerad i Norges Geologiske Undersøkelse nr.138. 1933. Sid 29-30.
118 PM til Riksantikvaren fra Johannes A. Dons om steinmaterialet i Søsterkirkene på Gran. Oslo 1990-10-03. Detta material har uppspårats och ställts till författarens förfogande av Thore Desserud från stiftelsen Steinhusets vänner och Hans Arne Nakrem ved Naturhistorisk museum.
119 France James: The Cistercians in Scandinavia. Michigan 1992.

Litteratur

Alm Jens M.: Jordbruk og meieridrift i Gran gjennom tidene. Gjøvik 1978.

Andrén Anders: Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. Medeltidsstaden 56. Göteborg 1984.

Berg Kari: Gamle Aker kirke. En undersøkelse av kirkerommet som liturgisk funksjonsrom. Universitetet i Oslo 2010

Birkebæk Frank A.: Fra handelsplads til metropol 950-1080. Roskilde bys historie – tiden indtil 1536. Roskilde 1992.

Bugge Anders: Kirkebyggninger og deres udstyr. Norge. Nordisk kultur XXIII. Köbenhavn 1933.

Bugge Anders: Kirkene i gammel og ny tid. Hadeland. Bygdenes historie. I. Oslo 1932.

Christi Håkon: Østnorske basiliker. Kirkespeilet. Årbok for Oslo bispedømme. Oslo 1969.

Cinthio Erik: Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång. Ale 1990:2.

Ekroll Öystein: Hamar – det basilikale bispedømet. Fra Kaupang og bygd 2004.

Ekroll Öystein: Marijakyrkja på Gran. Ombygging frå romansk til gotisk – ny form og ny funktion? Hikuin 22. Viborg 1995.

Ekroll Öystein: Med kleber og kalk. Oslo 1997.

Fett Harry: Norges kirker i middelalderen. Kristiania 1909.

Fischer Gerhard: Klostret på Hovedøya. Ett cistercienseranlegg. Fortidsminner LXI. Oslo 1974.

Fischer Gerhard: Oslo under Eikaberg. Oslo 1950.

France James: The Cistercians in Scandinavia. Michigan 1992.

Helmen Axel: Litt om Søsterkirkene, Granvoldens historie og andre historiske steder på Hadeland. A.S ”Hadlands trykkeri. Brandbu.

Hofflund Peter Daniel: Fra restaureringsarbeidet. Gamle Aker kirke. Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. 1956.

Holmström Marie & Tollin Clas: Alvastra klosters äldre godsinnehav.Östergötland. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum 1990.

Hveberg Harald: Hadelands historie til 1500 talet. Hadeland. Bygdenes historie. IV. Oslo 1953.

Hveberg Harald: Hadelands historie til 1500-talet. Hadeland. Bygdenes historie IV. Oslo 1953.

Johnsen Arne Odd: De norske cistercienserklostre 1146-1264. Oslo 1977.

Johnsen Oscar Albert: Norges folk i middelalderen. Nordisk kultur II. Oslo 1938.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Cistercienserordenen. Malmö 1957.

Lange Bernt C: Klokketårnet på Granvollen. Årbok for Hadeland 1972. Brandbu 1972.

Lange Bernt: Lunner kirke. Utgitt av Lunner Kulturnemnd. Oslo 1970.

Lidén Hans-Emil: Bispekirke – domkirke. Referat. Riksantikvarens arkiv.

Lidén Hans-Emil: Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketypene i 1000-1100-årene. 1999.

Lidén Hans-Emil: Middelalderen bygger i stein. Blindern 1974.

Mathisen Stein: De to kirkene på Granvolden gjenåpnes søndag. Er betegnelsen ”SÖSTERKIRKENE” en folkelig forenkling av ”Cister-cienser-kirkene? Aftenposten 29 mars (1966).

Meyer Johan: Kirker og klostre i middelalderen. Norsk kunsthistorie. I, Oslo 1925. Sid. 139.

Munch, P.A.: Pavelige nuntiers regnskabs- og dagböger førte under tiende-opkrævningen i Norden 1282-1334. Christiania 1864.

Mussbacher Norbert: Die Marienverehrung der Cistercienser. Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst. Köln 1974.

Olsen Magnus: Norges Innskrifter med de yngre runer. Förste bind. Oslo 1941.

Ortved Edw.: Cistercieordenen og dens klostre i Norden. København 1927.

Panagiotakopulu Eva & Buckland Paul C.: Irrigation at Garðar, SW Greenland and its NorthEuropean context. Springer Science. Business Media B.V. 2012.

Rosborn Sven: Bygningsarkeologiske undersøkelser. Steinhuset på Granavollen. Jaren 1991.

Rosborn Sven: Det medeltida steinhuset på Gran i Hadeland, Norge. Bygningsarkæologiske studier 86. København 1986.

Rosborn Sven: Vikingarna. Den skånska historien. Malmö 2004.

Saxo Gramaticus: Danmarks Krönika. 14.e boken.

Sigurd Jorsalafarers saga. Oldnordiske Sagaer udgivne i Oversœttelse af det Kongelige Nordiske Oldskrift Selskab. Bind VII. Kjöbenhavn 1832.

Sinding-Larsen H.: Steinhuset paa Gran Præstegaard. Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers bevaring Kristiania 1904.

Sinding-Larsen H: Murrester paa Gran Kirkegaard. Foreningen til Norske Fortids Mindesmærkers bevarings årsbok 1904.

Skyum Nielsen Niels: Kvinde og Slave. Köpenhamn 1971.

Sturlason Snorre: Konunga-boken eller Sagor om Ynglingarne och Norges konungar intill år 1177. Örebro 1869.

Søsterkirkerne i Gran. Brandbu. ”Vestoplændingens” Bog & Accidenstrykkeri. 1903.

Torbergsen Ragnar: Søsterkirkene – et mysterium. Stabeek 2011.

Torbergsen Ragnar: Sösterkirkene – et mysterium? Stabekk 2011.

Tuulse Armin: Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.

Tvengsberg Per Martin: Hamar domkirkes og bispegards ruiner. Årbok for Hedmarkmuseet og Domkirkeodden 1957/1958.

Weibull Lauritz: Skånes kyrka från äldsta tid till Jacob Erlandsens död 1274. Köpenhamn 1946.

Welin Georg: Dalby kyrkas äldsta historia. Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård. Halmstad 2012.

Welin, Georg: Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök. Ale 1991:4.

Vibe Müller, Inger Helene: ”Stenhuset” og Nikolaikirken på Gran. En arkitektonisk manifestasjon av en mektig prost. Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsbok 1979. Oslo 1979.

Wienberg Jes: De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr 6. 1991.

Om författaren

Sven Gunnar Rosborn, född den 31 juli 1949 i Malmö, är en svensk arkeolog, tidigare museichef i Malmö och senare forskningschef för Fotevikens Museum i Skåne.

Sven Rosborn skrev in sig vid arkeologiska institutionen på Lunds universitet 1970. Han tog en filosofie kandidatexamen med huvudämnena forntida arkeologi och medeltidsarkeologi år 1972. Åren 1972-1973 var han ledare för restaureringen av ett av Norges äldsta hus, Steinhuset på Gran, och han blev filosofie licentiat i medeltidsarkeologi 1974. Mellan åren 1970 och 1995 var han anställd som arkeolog på Malmö museum, från 1977 som museichef. Han blev 1980 en av initiativtagarna till projektet ”Forntid i nutid”, ett stort arkeologiskt samprojekt mellan Lunds universitet och Malmö museum.

I augusti 1990 lade Rosborn tillsammans med två kollegor grunden till tidskriften ”Populär historia”. Uppbyggnadsfasen var klar den 23 maj 1991 då företaget Svenska Historiska Media AB registrerades. Det första numret av tidskriften kom ut i juni samma år. Några år därefter grundades också bokförlaget Historiska Media. Detta förlag är i dag ett av Sveriges största.

År 1995 grundade Rosborn tillsammans med kollegan Björn M. Jakobsen Fotevikens Museum. Han innehade där tjänsten som informations- och forskningschef. År 1998 tog de två initiativet till byggandet av två koggar i Malmö. Fotevikens Museum hade lokaliserat och grävt ut världens största kogg och nu ville de bygga en fullskalig kopia av detta skepp för att vetenskaligt testa dess seglingsegenskaper. År 2003 skapade de tillsammans ”Koggmuseet” i Malmö där de färdigbyggda koggkopiorna fick sin hemvist.

Sven Rosborn har publicerat 22 arkeologiska och historiska böcker och mer än sexhundra artiklar, både vetenskapliga såväl som populärvetenskapliga. Han har producerat ett stort antal historiska filmer för Sveriges television och är en ofta anlitad föredragshållare.

Åren 2006-2019 var Sven Rosborn medlem i Skånska Akademien på stol nr 13. Under åren 2007-2018 var han styrelseledamot i Skånes arkivförbund.